

Pregled razvoja pravaške ideologije i politike

VELIMIR VESELINOVIĆ

Zagreb, Hrvatska

veselinovic.velimir@gmail.com

Autor u članku prikazuje povijesno utemeljenje pravaške ideologije i njezin razvoj te analizira mijene i značajke pravaške ideologije u različitim razdobljima. Pokazujući osnovne značajke pravaštva, autor zastupa tezu da se pravaštvo u hrvatskoj političkoj povijesti može promatrati kroz četiri paradigme: izvorno pravaštvo i moderno pravaštvo u sklopu Habsburške / Austro-Ugarske Monarhije, pravaštvo prilagođeno novom monarhističkom okviru unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije s elementima republikanizma do 1929., kada je zabranjen rad strankama, i recentno pravaštvo u Republici Hrvatskoj, koje djeluje u sklopu demokratskoga nacionalnoga stranačko-političkog sustava pozivajući se na povijesnu tradiciju izvorne pravaške ideologije.

Ključne riječi: pravaštvo; Hrvatska; politička povijest; političke ideje; političke stranke; Stranka prava; Čista stranka prava; Hrvatska stranka prava

Uvod

Predmet ovoga članka je pregled povijesti i kritička analiza mijena i karakteristika pravaške ideologije i politike na temelju objavljenih znanstvenih monografija i studija suvremene hrvatske historiografije o toj temi. Pravaštvo je u modernoj hrvatskoj povijesti XIX. i XX. stoljeća bilo jedna od relevantnih nacionalno-integracijskih i političkih ideologija. Pojam političke ideologije vezan je uz nastanak moderne demokratske politike, čija povijest počinje Francuskom revolucijom. Kao što je to čest slučaj sa znanstvenim konceptima, osobito u politologiji, sociologiji i historiografiji postoje prijepori oko značenja pojma ideologija, koji je prvotno zamišljen kao znanost o idejama. Tako ni danas ne postoji jedinstveno teorijsko određenje pojma ideologije. Prema Mirjani Gross, „ideologije su zatvoreni, razmjerno jasno i autoritativno formulirani i proglašeni sustavi i doktrine ideja, vrijednosti, uvjerenja i predodžbi, a postoje u svakome društvu”, koje pojednostavnjenim tumačenjem složenih situacija omogućavaju okupljanje pristaša pod vodstvom nepogrešivoga, intelektualnoga i moralnoga karizmatskog vođe koji posjeduje apsolutnu istinu na putu koji bi vodio do cilja zajedničkoga svima.¹ Prema

¹ GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 34-35.

Nikši Stančiću, ideologija nije nužno zaokruženi sustav ideja, nego pod tim pojmom razumijeva „sistemizirani oblik društvene svijesti” kojim obuhvaća „sve manifestacije socijalnim interesom ideologizirane svijesti”.² Ideologije nastaju u razdoblju društvenih napetosti i velikih promjena koje izazivaju potrebu za novim tumačenjima društva i politike. Tri su osnovna elementa koje ideologija pruža: kritika dosadašnjih okolnosti, cilj ili vizija novoga poretka i sredstva djelovanja da se dođe do cilja. Pojam je dakle usko vezan s politikom i političkom moći. Politika nije isključivo borba za moć, nego pokušaj da se svijet oblikuje prema određenoj zamisli. Ideje su moćni pokretači političkoga djelovanja jer daju smisao čovjekovim postupcima.³

Donoseći osnovne značajke pravaštva, autor zastupa tezu da se ono do proglašenja Šestosiječanjske diktature može promatrati kroz tri paradigme: izvorno pravaštvo s osloncem na starčevićansku ideologiju prožetu liberalnim načelima do 90-ih godina XIX. stoljeća, moderno pravaštvo do sloma Austro-Ugarske Monarhije i zaseban tip pravaštva prilagođen novom monarhističkom okviru unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije s elementima republikanizma do 1929., kada je strankama zabranjen rad. Prve dvije paradigme sagledava kroz koncepciju nacionalne integracijske ideologije, koja je imala jednu od ključnih uloga u formiranju modernoga nacionalnog identiteta i u znatnoj mjeri kroz motivaciju protuteže jugoslavenskom pokretu. U posljednjem slučaju autor upozorava na određenu povezanost pravaštva s tada novonastalim Ustaškim pokretom, u kojemu su neki od čelnih ljudi bili dotadašnji prvaci Hrvatske stranke prava, ali i na činjenicu da je dio pravaša u međuraću izražavao lojalnost jugoslavenskoj Kraljevini. Razmotrivši takve okolnosti, autor posredno zaključuje da je prisilna apstinencija pravaša u zadanim okolnostima suspenzije parlamentarizma i demokracije dovela do dugotrajnoga utrućuća stranačkoga organiziranja ili marginalnoga statusa u životu političke emigracije nakon Drugoga svjetskog rata. Autor u članku na pravaštvo gleda i kroz četvrtu paradigmu, koja se odnosi na recentno razdoblje u Republici Hrvatskoj, gdje je ono prilagođeno demokratskom stranačko-političkom sustavu i životu te se poziva na povijesnu tradiciju izvornoga pravaštva.

Izvorno pravaštvo

Geneza pravaštva smještena je u rane pedesete godine XIX. stoljeća, kada je nakon sloma političkih ideja iz revolucionarnoga gibanja 1848./49. u zemljama Habsburške Monarhije uveden režim neoapsolutizma, koji je bio poznat pod nazivom Bachov apsolutizam, po imenu tadašnjega ministra unutarnjih poslova. U tom se razdoblju prvi put javljaju sa svojim radovima tvorcima Stranke prava. Tijekom zasjedanja hrvatskoga Sabora 1861., nakon obnove

² STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija*, 13.

³ CIPEK, „Političke ideologije”, 13; RAVLIĆ, *Svjetovi ideologije*, 3.

ustava i parlamentarizma, na kojem su prevladavala državnopravna pitanja, utemeljitelji pravaške ideologije Ante Starčević i Eugen Kvaternik, nadahnuti u znatnoj mjeri liberalnim zasadama Francuske revolucije, kao svoj krajnji cilj isticali su zadatak provedbe procesa integracije hrvatske nacije na načelu povijesnoga državnog prava i stvaranje samostalne hrvatske nacionalne države izvan sklopa Habsburške Monarhije. Na tom je Saboru stvorena i jezgra Stranke prava.⁴

Osnovne elemente izvornoga pravaštva Starčević je oblikovao u ranim 1850-ima, razočaran slomom revolucionarne 1848., kada je i definitivno raskinuo s ilirskim pokretom čiji je pristaša bio u mladosti. Starčevićev razmjerno čvrst ideološki sustav obuhvaća učenje o državi, društvu, naciji i pojedincu. Odlučujući faktori u formiranju Starčevićeva ideološkoga sustava bili su pogledi na posljedice neoapsolutizma, otpor prema Pavelu Šafáriku i njegovim teorijama zajedničkoga srpskog imena za sve Južne Slavene i rani oblik velikosrpske nacionalne ideologije, gdje je zapravo reagirao ponajprije na negiranje hrvatstva i hrvatskoga jezika Vuka Stefanovića Karadžića. Starčević je već tada odredio i formulirao svoje teze o Srbima, koje je proglašavao sužanjskim i prosjačkim pukom, bez tradicije, koji su prihvatili hrvatski jezik i srpski zemljopisni pojam kao svoje nacionalno ime. U Starčevićevu ideološkom sustavu mišljenja Hrvati su poseban narod koji ni po čemu nije identičan s nekim drugim narodima, pa tako i slavenskim. U svojoj kritici južnoslavenskih ideja Starčević nastoji afirmirati hrvatsko ime i jezik kao jedino relevantno za hrvatski narod. Starčević je želio hrvatskim imenom obuhvatiti sve Južne Slavene izuzev Bugara. Ostvarenje ideje o samostalnoj hrvatskoj državi postaje kod Starčevića mjerilom svih stvari, usmjerenje je dosljedno protu-austrijsko, negira se srpstvo, glorificiraju se i veličaju Fran Krsto Frankapan i Petar Zrinski kao borci protiv Austrije, a ne ban Josip Jelačić, koji je označen kao „sluga Austrije i bečkog dvora”, hrvatski politički narod (do tada samo plemstvo kao nositelj hrvatskoga državnog prava) pokušava se proširiti na sve stanovnike Trojedne Kraljevine Hrvatske bez obzira na vjersku pripadnost, tako da se može poreći mogućnost širenja srpske države na teritorije Trojedne Kraljevine Hrvatske.⁵ U tom je razdoblju Starčević utvrdio i svoj stav prema osmanskoj Turskoj, koju je simpatizirao zbog mržnje prema Austriji, a osobito prema islamu, bosanskim muslimanima i muslimanskom plemstvu u Bosni i Hercegovini. Prvi je hrvatski nacionalni ideolog koji je otvoreno odbacio predaju o islamu kao neprijatelju kršćanstva. Također je smatrao da su muslimani i njihovo plemstvo u Bosni i Hercegovini sačuvali najčistiji duh u hrvatskom narodu.⁶

Po političkim stavovima Starčević je bio klasičan liberal XIX. stoljeća. Zagovarao je načelo narodnoga suvereniteta, ali sa snažnim elitističkim shvaća-

⁴ Opširnije vidi u: GROSS, *Izvorno pravaštvo*.

⁵ *Isto*, 15-37.

⁶ HASANBEGOVIĆ, „Islam i bosanski muslimani”; HASANBEGOVIĆ, „Islam i muslimani”, 87-90.

njima, smatrajući da seoski sloj i žene ne mogu sudjelovati u političkom životu. Pored toga, zastupao je jednakost građana pred zakonom i isključenje diskriminacije utemeljene u staleškom društvu. U pitanju vjere bio je pristaša laicizacije. Vjera je za njega privatna stvar pojedinca. Starčević se zalagao za kulturnu i ekonomsku modernizaciju hrvatskoga društva, no nije vjerovao da se u tome može ostvariti veliki napredak sve dok Hrvatska ne bude potpuno neovisna i samostalna država. U to je vrijeme veći dio hrvatskoga naroda još uvijek živio u zadrugama. Starčević je smatrao da zadruge treba sačuvati uz određene reforme, a eventualno tek u krajnjoj nuždi pristupiti njihovom ukidanju. Vjerujući u povijesni napredak, Starčević je smatrao da su zapadnoeuropska društva, osobito Francuska, vrhunac progresivnoga kretanja. Pored toga, Starčević je zadržao tradicionalnu humanističku vjeru u ljudski egzempcionalizam, ignorirajući tadašnje teorije o evoluciji.⁷ Jedno od fundamentalnih djela Starčevićeve političke misli jest *Naputak za pristaše Stranke prava*. Taj politički program zapravo je politički katekizam pravaške misli u 30 točaka. U njemu je poticao osjećaj da su Hrvati sposobni sami sobom upravljati te polazi od shvaćanja da bez moralnoga preporoda pojedinca nema ni za narod političkoga uspjeha.⁸

U isto je vrijeme prvu sustavnu formulaciju izvornoga pravaštva dao Eugen Kvaternik u svojoj izrazito protuaustrijskoj i protumađarskoj knjizi *La Croatie et la confédération italienne*. Svrha knjige bila je upoznati europsku javnost s poviješću hrvatskoga naroda, njegovim suvremenim političkim položajem i važnošću za europsku civilizaciju. Kvaternikova vizija povijesti temeljila se ponajviše na slici junačke prošlosti hrvatskoga naroda, koji se uvijek žrtvovao za kršćansku Europu, a za to rijetko dobivao odgovarajuću nagradu. Povijesna je misija hrvatskoga naroda, prema Kvaterniku, stvaranje samostalne hrvatske države. Hrvati su postigli svoje povijesno državno pravo prvobitnom, prirodnom, pravednom i neospornom stečevinom za naseljavanja ovdašnjih krajeva krajem VI. i početkom VII. stoljeća. Predziđe kršćanstva sada se mora izdići, vođeno Božjom milošću zadobiti staru slavu i izboriti neovisnost. Ti su pogledi izloženi već u njegovoj brošuri *Politička razmatranja na razkrižju hrvatskoga naroda*. Svjestan ograničenja pojma političkoga naroda u plemićkih pisaca koje je čitao, nastojao ga je proširiti na šire slojeve u svojem devetnaestostoljetnom okruženju. Kvaternik je bio pod utjecajem Starčevićevih spisa kao i drugih autora, od bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta preko povjesničara Ivana Lučića do protonotara i pisca o hrvatskim municipalnim pravima Josipa Kuševića.⁹ Za razliku od Starčevića, Kvaternik nije negirao srpstvo, no dopunjavao je Starčevićevu viziju Hrvata kao gospodujućega naroda vizijom o Božjem izabranom narodu i spasitelju kršćanske Europe. Oba su se pravaška ideologa, iako praktični katolici, opirala izjednačavanju katoličanstva i hrvatstva. Kvaternik se zalagao i za uspostavu Hrvatske pravoslavne crkve, smatrajući ju protutežom srpskom pravoslavlju, koje nastoji

⁷ Opširnije vidi u: MARKUS, „Društveni pogledi Ante Starčevića”.

⁸ GROSS, *Izorno pravaštvo*, 290-294.

⁹ Opširnije vidi u: TURKALJ, „Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije”.

srbizirati hrvatske zemlje. Prema Kvaterniku je posve naravno vjerovati da su pravoslavni Hrvati najčišći tip hrvatstva, zato što za razliku od katolika nisu iskvareni latinskim i njemačkim utjecajima. Pored toga Kvaternik je bio prvi autor koji je objavio djelo o ekonomskoj politici Hrvatske, pod naslovom *Hrvatski glavničar*. Pisana pod utjecajem Adama Smitha, poruka je bila jasna: bez gospodarske razvijenosti nije moguća ni politička samostalnost Hrvatske. Gospodarske razvijenosti međutim nema bez potrebna znanja i obrazovanih ljudi.¹⁰ Za razliku od Starčevića, Kvaternik je u političkoj praksi bio sklon odstupanjima od potpunoga suvereniteta hrvatskoga naroda, pokazivao je i znatno više afiniteta prema građanskoj svijesti i političkoj praksi, a nagnjao je i zbog svojih vjerskih preguća konzervativnim shvaćanjima. Pored toga, dok je Starčević raskrstio s ilirizmom još na početku 1850-ih, Kvaterniku je trebalo više vremena da napusti tradicionalni osjećaj pripadnosti slavenskom svijetu. Prema Kvaterniku, koji je svoje poimanje etnogeneze temeljio na tumačenju cara Porfirogeneta, teritorij Hrvatske protezao se od Alpa do Drine, od Albanije do Dunava, a Starčević je svoju etnografsku crtu povukao još istočnije, sve do rijeke Timoka na granici Srbije i Bugarske.¹¹

U Starčevićevu (i Kvaternikovu) ideološkom sustavu mišljenja, čija je važna namjera bila povezati tradiciju europske filozofije i političke misli s mentalitetom, društvom i tradicijama koji se mogu označiti kao specifično hrvatski, posebno mjesto zauzimaju, svaki za sebe, grčki filozofi Sokrat, Platon i Aristotel. Od Sokrata je Starčević preuzeo ideju nužnosti osvješćivanja samoga sebe i nužnosti sklada mišljenja, govorenja i djelovanja. Sokrat je i simbolički lik, mučenik koji se odupro iskvarenosti svoje okoline i izabrao smrt umjesto pokoravanja takvu zlu. I Starčević se smatrao takvim pravednikom, i njega su optuživali da kvari mladež. Starčevićeva namjera da pravaše odgoji kao filozofe koji će u svakom trenutku umovanjem iznaći pravo rješenje zasigurno je povezana s Platonovim idealima o filozofskom obrazovanju kao odgoju istinskoga čovjeka (ujedno i najpoželjnijega vladara). Platonov antisofizam i etički antirelativizam mogao je dobro poslužiti Starčeviću za platformu protiv „Slavoserba”. Starčevićev pojam „Slavoserb” u prvom je redu bio duhovno-politička kategorija, sinonim za podložnički duh koji je Starčević upotrebljavao za sve svoje političke protivnike, bili oni u etničkom smislu Srbi ili Hrvati, imajući na umu da oni rade protiv njegovih ideala uspostave samostalne hrvatske države, koja je po njegovu sudu bila jedini jamac slobode i sreće njezinih pojedinaca. Aristotel je tvrdio da je dobar život samo život u polisima prema moralnim zakonima, a čovjek je *ζῷον πολιτικόν*. Njegov nauk o urođenim sužanjskim karakteristikama barbara nasuprot gospodarima po prirodi utjecao je također na formiranje „slavoserbske” teze. Prema Starčeviću, „Slavoserba” je bilo posvuda, među svim narodima, a „pravi” pripadnici tih naroda moraju ih isključiti iz svojih redova. No pojam „Slavoserb” prati i druga konotacija, kojom je Starčević negirao postojanje Srba u Hrvatskoj i etnički razgraničavao

¹⁰ Opširnije vidi u: KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Jedan pogled na gospodarsku aktivnost”.

¹¹ GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 35-53.

Hrvate od Srba, koje je nalazio u dijelu Bosne i Hercegovine te Srbiji i južnoj Ugarskoj, a koje je opisivao kao jezično, ali ne i krvno asimiliranu, odnosno kroatiziranu „slavoserpsku pasminu”.¹² Pored starogrčkih filozofa Starčević je posebno cijenio Rimljane. Ciceron, koji se prvi od Rimljana bavio teorijom republike, imponirao mu je svojim pozivom da vladaju najbolji, koji su ujedno borci za istinu. Seneka mu je bio prihvatljiv zbog zahtjeva da čovjek mora nepokolebljivo živjeti u skladu sa samim sobom i prirodom te se razumno sustezati od strasti, dakle, drugim riječima, slijediti stoicizam Sokrata. Osim njih, on usvaja učenje Tita Livija, koji slavi Rimsku Republiku, Tacita, koji kritizira onodobnu pokvarenost, Plutarha, koji upozorava na važnost etike i odgoja, kao i pjesnika Horacija i Juvenala, koji su mu primjeri oštih i ironičnih satiričara. Stoga su sva petorica Starčevićeva lektira. Nasuprot antičkim uzorima, Starčević je bio poznat i kao germanofob. Zato se, primjerice, Johann Wolfgang Goethe, Immanuel Kant i Georg Wilhelm Friedrich Hegel nikada nisu našli među njegovim uzorima. Od njemačkih autora samo je slavenofil Johann Gottfried Herder našao odjeka kod Starčevića svojom sličnošću s Giuseppeom Mazzinijem. Cijelu njemačku tradiciju smatrao je teško prohodnom, zavaravajućom, nerazumnom i opskurantističkom, pa čak i „slavoserpskom” po prirodi. Od novovjekovnih filozofa Starčević je najviše crpio od Francuza i Engleza. Poseban je bio poštovatelj svega što je francusko, od Jeana Bodina preuzeo je shvaćanje međusobnih prava i obveza utemeljenih ugovorom između građana i suverena (monarha) i povijesti kao logičnoga procesa sa svojim zakonitostima. Uvažavao je Johna Lockeja, prethodnika liberalizma, i njegov nauk o vjeri kao osobnoj stvari pojedinca i potrebi otpora lošoj vlasti, ali ne i njegovo odbacivanje Aristotelova nauka o prirodnoj nejednakosti ljudi. Nezaobilazan je utjecaj racionalističke filozofije prosvjetiteljstva na Starčevića. Ovdje je ključan utjecaj Montesquieua (trodioba vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku). Ta je trodioba, realno, ostala neostvarena u banskoj Hrvatskoj; Starčević ju je vidio mogućom samo unutar samostalne države. Možda je najvažniji uzor pravašima bio Jean-Jacques Rousseau. Starčević je posebno cijenio njegov *Društveni ugovor* i *Émilea*. Načelo slobode volje, društveni ugovor koji se može razvrgnuti ako se vladar izdvoji iz opće volje suverena, prirodno pravo i etička dužnost svakoga (pa tako i hrvatskoga) naroda da se izbori za svoju slobodu, nužnost da neiskusni slijede mudraca na putu prema boljitku – sve je to našlo mjesta u Starčevićevu učenju, uz uvjerenje da bi samostalna hrvatska država bila praktički nepogrešiva (ako bi uistinu bila utemeljena na općoj volji). Opat i politički pisac Emmanuel Joseph Sieyès na Starčevića je utjecao naukom o suverenosti i ustavotvorstvu naroda, nacionalnoj državi i općem pravu glasa. Francuski ustav iz 1791. nastao je pod utjecajem Sieyèsa, pa ga je i Starčević držao poželjnim uzorom. Jedini problem bio je u tome što je Sieyèsovo zagovaranje „zajedničke volje” u konačnici na vlast u Francuskoj dovelo bogatu buržoaziju koju je Starčević prezirao.¹³

¹² BARIŠIĆ, *Filozofija prava Ante Starčevića*; GROSS, *Izorno pravaštvo*, 15-37, 248-254.

¹³ GROSS, *Izorno pravaštvo*, 16-29.

Godine 1889. Starčević objavljuje *Ustave Francezke* o stotoj obljetnici Francuske revolucije. Ne samo Francuska revolucija, koja je dovela do Deklaracije o pravima čovjeka i građanina, nego i revolucionarna zbivanja u Europi 1830. – 1848. (kombinacija ranoga liberalizma s elementima romantičnih nacionalnih ideologija) itekako su utjecali na Starčevića i Kvaternika. Od autora koji su pisali približno u to vrijeme, uz spomenutoga Mazzinija – kojega je zbog emigrantske sudbine, zagovaranja jedinstvene republike, nacionalne države stvorene primjenom općega prava glasa iznad kojega je samo Bog (monarh više ne smije imati božanske ovlasti) i uvjerenja o povijesti kao Božjem planu posebno cijenio Kvaternik – pravaški su ideolozi čitali i katoličkoga teologa i spisatelja Félicitéa Roberta de Lammenaisa, čiji je kredo „Dieu et liberté!” zasigurno utjecao na Mazzinijev moto „Dio e popolo!”, a tako i na Starčevićevu krilaticu „Bog i Hrvati!”. Ta Starčevićeva krilatica izvorno je dakle upućena protiv monarha, koji nije božanski posrednik kod naroda niti ima božansku vlast. Drugim riječima, krilatica apelira na vrhovnu narodnu suverenost iznad koje može stajati jedino Bog. Zanimljivi su pravaškim ideolozima bili i francuski liberalni povjesničari poput Louisa Adolphea Thiersa i François Guizota, socijalist utopist Claude Henri de Saint-Simon (koji je htio boljitak za najsiromašnije slojeve) i predstavnici liberalizma Alexis de Tocqueville i John Stuart Mill. Iako se Starčević nije slagao s načelom jedan čovjek – jedan glas (kojemu je put otvorio Mill; Starčević se, primjerice, nije slagao s pravom glasa za žene), mogao se složiti s njegovim zagovaranjem predstavničke demokracije na čelu s obrazovanim elitama (unatoč svim protuslovljima takva sustava) kao i mišljenjem o postojanju naroda koji su ropski po prirodi.¹⁴ Nacionalizam povezan s liberalizmom i demokracijom i kombinacija njegovih pojedinih povijesnih oblika prisutni su u izvornom pravaštvu, čiji je središnji program istovjetan nacionalizmu – uspostava nacionalne države. Prvi je oblik liberalnoga (građanskoga, zapadnoga) nacionalizma, u kojem Starčević kao pristaša Francuske revolucije zagovara ideju hrvatskoga političkog naroda koji obuhvaća sve njegove pripadnike na određenom teritoriju bez obzira na podrijetlo, vjeru ili rasu, na kojem nacija postaje izvor i temelj vlasti, nasuprot monarhovoj vlasti legitimiranoj Božjom voljom. Dakle, riječ je o ideji jednakih političkih prava koja su povezana s hrvatskom državnom pravnom tradicijom. Drugi je oblik integralni nacionalizam, u kojem Starčević divinizira hrvatski narod te mu identificira neprijatelje i protivnike u pojmu „Slavoserb”. Treći je oblik imperijalistički (ekspanzionistički) nacionalizam, u kojem Starčević na ideje srpskoga integralizma i ekspanzionizma reagira i odgovara idejom velike Hrvatske.¹⁵

Može se reći da je kombinacija teorijskih uzora i osobnoga promišljanja specifičnih povijesnih okolnosti u kojima se nalazio hrvatski narod kreirala Starčevićev i Kvaternikov sustav, u kojima nalazimo razne elemente – vjeru u predstavničku demokraciju (uz svojevrsan elitizam, tj. zalaganje za vladavi-

¹⁴ Isto.

¹⁵ RAVLIĆ, *Svjetovi ideologije*, 185-189.

nu obrazovanih elita, ali popraćeno usmjerenjem protiv većine normi građanskoga, liberalnoga i kapitalističkoga društva), liberalno stajalište po kojemu je religija osobna stvar pojedinca, uvjerenje da cjelina prethodi dijelovima, tj. da hrvatski narod, čija je sloboda i nacionalna integracija glavna misija utemeljitelja pravaške misli, sreću može naći samo u svojoj samostalnoj državi, zatim pokušaje opravdavanja ideologije pomoću znanosti te uvjerenost u povijesnu misiju nekada slavnoga hrvatskog naroda, ali i vlastitu (Starčeviću) misiju kao mudraca koji treba okupiti i usmjeravati narod te ga moralno usavršiti tako da se pojedinci konačno osvijeste kao Hrvati s misijom stvaranja samostalne države. Dakle, dva su važna aspekta njihova razmišljanja: povijesno državno pravo i prirodno pravo svake nacije da ima svoju državu, koja je izvor svake zakonitosti i etike. Zaključno, kako piše Mirjana Gross, izvorno pravaštvo uči o bezuvjetnoj nužnosti samostalne hrvatske države izvan sklopa Habsburške Monarhije, pri čemu pod njezinim okvirom nije podrazumijevala samo jedinstvenu Austriju, bilo centraliziranu ili federaliziranu, u kojoj ne bi bilo mjesta za posebnu hrvatsku državu, nego i protudinastičnost Starčevića i Kvaternika, odnosno njihovo navodno odbijanje svake mogućnosti stupanja samostalne hrvatske države bilo u personalnu uniju, bilo u savez samostalnih država s ostalim zemljama pod vlašću istoga vladara iz kuće Habsburg. Samostalna nacionalna država Starčeviću i Kvaterniku je prostor ispunjenja ljudskoga života, međutim ona nije sama sebi cilj, „nego sredstvo za usavršavanje ljudskih osobina, pa se mora temeljiti na pravednom društvu ljudskog dostojanstva koje odgovara ljudskoj prirodi i povezano je sa suverenitetom naroda”.¹⁶ Model državnoga uređenja Starčeviću i njegovu izvornom pravaštvu bio je sekundaran jer mu je glavni cilj bio uspostava neovisne hrvatske države i sreća naroda u njoj. Unatoč tome, može se smatrati da su mu vjerojatnije više odgovarala republikanska načela – vladavina zakona, a ne ljudi, osobito aristokratski republikanizam kada je riječ o političkom sustavu, iako je pozitivno vrjednovao i ustavnu monarhiju.¹⁷

Nakon Bachova neoapsolutizma, koji je trajao gotovo deset godina, te nakon poraza u talijanskom ratu, car i kralj Franjo Josip I. odlučio je 1860./61. zemljama i narodima kojima je vladao vratiti ustavna prava. Listopadskom diplomom i Veljačkim patentom omogućen je ponovni rad županijskih skupština i sabora pojedinih zemalja, ali se uz to za sve zemlje Habsburške Monarhije ustrojila središnja vlada i središnji parlament – Carevinsko vijeće, sastavljeno od dva doma. Pored toga, Austro-ugarskom nagodbom 1867. položeni su čvršći temelji modernoga političkog sustava Habsburške Monarhije. Tada su stvorene pretpostavke za brži razvoj stranačkoga života, koji je bio protkan brojnim izazovima. Središnje pitanje hrvatske politike „bilo je definiranje odnosa prema Austriji i Ugarskoj, odnosno težnja za ostvarivanjem vlastitih aspiracija za što većim suverenitetom u sklopu Monarhije”.¹⁸

¹⁶ GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 31.

¹⁷ ŠIŠAK, „Starčević i republikanstvo”, 47-54.

¹⁸ CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 57.

Na obnovljenom hrvatskom Saboru 1861. stvorene su nove jezgre strana-ka koje neće dugotrajno dominirati samo u banskoj Hrvatskoj nego će imati prodoran utjecaj i u drugim hrvatskim zemljama. Sabor je utro put svoje-vrsnoj obnovi u kontekstu novih okolnosti narodnjačke Narodno-liberalne stranke (provladina stranka), unionističke Narodno-ustavne stranke (opor-bena stranka, spremna na akciju za preuzimanje vlasti, uz vođenje kompro-misne politike), a istodobno su položeni i temelji Stranke prava (koja je bila radikalno oporbena).¹⁹ Starčević je u to vrijeme izabran za velikoga bilježnika Riječke županije, gdje u svojim predstavkama Riječke županije daje Stranci prava programatska ishodišta. Sva su ona zapravo sadržana u temeljnoj Star-čevićевой misli da je Trojedna Kraljevina Hrvatska od svake države potpuno neovisna. Hrvatska je vezana s Habsburškom Monarhijom samo i isključivo svojim zakonitim kraljem i zato ne može priznati zajedničke poslove s drugim zemljama. No, taj odnos između Hrvatske i njezina kralja ugovorne je naravi i sastoji se od međusobnih prava i obveza. Hrvatska nije dužna ispunjavati svoje obveze prema kralju ako on ne ispunjava svoje obveze prema Hrvatskoj. Time zapravo kralj gubi pravo na hrvatsko prijestolje. Državnopravni akti kojima je Hrvatska sačuvala svoju državnu neovisnost i isprave kojima se to posvjedo-čuje sačinjavaju povijesno hrvatsko državno pravo. Nastupni govori Starčevi-ća i Kvaternika u Saboru 1861. bili su suprotstavljeni unionističkom programu čvrstoga povezivanja s Ugarskom i narodnjačkom oportunističkom prilago-đavanju okolnostima radi postizanja što veće autonomije unutar Habsburške Monarhije. Starčević ponavlja stavove izrečene već u predstavkama Riječke županije, gdje izjavljuje u svojem poznatom govoru da budućnost hrvatskoga naroda i države neće određivati ni Austrija ni Ugarska, nego Bog i Hrvati. Najviše što bi Kvaternik dopustio, s druge strane, bila bi zajednička osoba vladara. Kvaternikov prijedlog bio je utemeljen na četiri načela pravaškoga nauka. Prvo načelo počiva na tome da Hrvati imaju svoju samostalnu nacio-nalnu državu. Drugo je načelo da Hrvati mogu pregovarati izravno s kraljem i na temelju tih pregovora prihvatiti neke zajedničke poslove. Starčević se s tim nije složio, ali je prešutio svoje neslaganje. Treće načelo zahtijeva ujedinjenje hrvatskih zemalja. Posljednje, četvrto, govori da provedivost prva tri načela ne ovisi izravno o Habsburškoj Monarhiji, nego o međunarodnim političkim odnosima europskih sila. Njihovi prijedlozi samostalne hrvatske države izvan Monarhije bili su izrazito radikalniji od saborskoga članka 42. Ivana Mažura-nića, u kojem se raspravljalo o budućim državnopravnim odnosima Hrvatske prema Austriji i Ugarskoj. U njemu je zaključeno da je Trojedna Kraljevina nakon revolucionarnih zbivanja 1848. prekinula svaku državnopravnu vezu s Ugarskom, ali i da ona može s Ugarskom stupiti u još čvršću zajednicu ako ova prethodno prizna njezino jedinstvo i samostalnost.²⁰

Političke prilike nakon 1861. obilježene su Prusko-austrijskim ratom i ra-tovima za ujedinjenje Italije, nakon kojih je Austrija morala stabilizirati unu-

¹⁹ Isto, 58.

²⁰ GROSS, SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 129-170.

tarmonarhijske prilike. Poraz od Prusa usmjerio je Austriju prema istoku, pa je 1867. potpisana Austro-ugarska nagodba, kojom je Ugarska dobila gotovo ravnopravan status s Austrijom, a država se nazvala Austro-Ugarskom Monarhijom. Iz nje je proizišla Hrvatsko-ugarska nagodba 1868., koja nije zadovoljila Starčevića i Kvaternika (ostali su mnogi zajednički poslovi; hrvatski etnički prostor ponovo je ostao razjedinjen – Hrvatska i Slavonija uvrštene su u mađarski dio Monarhije, a Dalmacija i Istra u austrijski).²¹ Godine 1878. Austro-Ugarska je vojno okupirala Bosnu i Hercegovinu u skladu s odlukama Berlinskoga kongresa. To je dovelo do prihvaćanja adrese Sabora kojom se tražilo postupno pripajanje Bosne i Hercegovine hrvatskim zemljama. Međutim, zanimljivo je da je Ante Starčević bio protiv saborske adrese smatrajući da je Monarhija tu zemlju zauzela bespravno i jer je, prema njemu, u to vrijeme Hrvatska bila podijeljena i porobljena. Car i kralj Franjo Josip zbog adrese je prekorio Sabor za prekoračenje ovlasti.²²

Možemo smatrati da Stranka prava nije bila klasična politička stranka koja bi vodila oportunističku politiku. Ona je za Starčevića bila općenacionalni pokret koji mora osvijestiti hrvatski narod i oduševiti ga za borbu za državnu samostalnost. Starčević nije bio sklon stvarnom političkom djelovanju, pogotovo ne nasilnom i revolucionarnom, za razliku od Kvaternika, koji je, shvativši da mu nitko iz europskih središta neće pomoći u ostvarivanju samostalne hrvatske države, u konačnici 1871. s pravoslavnim i katoličkim pučanstvom Vojne krajine podigao u Rakovici revolucionarni ustanak protiv Habsburške Monarhije, koji je bio smrtonosan za njega i najbliže suradnike. Starčević je nakon toga zatvoren, potom se povlači iz politike, a Stranka prava pod snažnim je pritiskom vlasti nestala s hrvatske stranačko-političke scene.²³ Narodnjaštvo ostaje jedini iole hrvatski orijentiran svjetonazorski sustav koji je prihvatljiv Beču; slijedi banovanje Ivana Mažuranića i neke važne reforme, revizija Hrvatsko-ugarske nagodbe, Starčevićovo odbijanje saborske kandidature i nesmanjeno protivljenje idejama južnoslavenskoga jedinstva, a zatim Starčevićev povratak u politiku. Mladi pravaši 70-ih godina XIX. stoljeća postaju velika snaga stranke, oni su svojevrsna avangardna ljevica u usporedbi s ostatkom političke scene. Nazadovanje velikih dijelova Hrvatske i daljnja mađarizacija uzrokuju širenje prostora za pravašku promidžbu. Povratak Starčevića u politiku, koji su dijelom potaknuli Erazmo Barčić i Fran Folnegović, i Stranke prava na političku scenu dogodio se 1878. prilikom izbora za Sabor, kada su pored Starčevića izabrana još četiri saborska zastupnika iz redova pravaša. Od tada pa sve do smrti Starčević je bio biran za saborskoga zastupnika. U svojoj adresi iz 1878. i dalje je stajao na čvrstim pozicijama hrvatskoga državnog prava, ujedinjenja i osamostaljenja, otvorenije kritizirao dualističko uređenje, ali i učenje o „pasmimi slavoserbskoj” postaje sekundarno. Prema njemu, hrvatski narod trebao je biti suveren, a bezobzirni vladar

²¹ *Isto*, 191-236.

²² *Isto*, 462-463.

²³ GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 278-321.

tretirao ga je kao najnižega podanika i ignorirao njegova državna i povijesna prava; Hrvati su dinastiju Habsburg ugovorno izabrali za svoje vladare, pa joj mogu i otkazati ugovor ako ne ispunjava svoje obveze. Zbog nepovoljne situacije čak i neki unionisti pristupaju pravašima nakon izbora 1878. godine.²⁴ Razočaranje Narodnom strankom je u porastu; biskup Josip Juraj Strossmayer sve više postaje predmetom poruge i uvreda pravaških književnika, ponajviše Ante Kovačića, ali i pravaških prvaka, prvenstveno Starčevića, koji nije podnosio Strossmayera. Izbori za Sabor 1881., na kojima je osvojeno devet zastupničkih mandata, pokazali su da je Stranka prava evoluirala u nacionalni pokret. Ugarsko kršenje Nagodbe i postavljanje dvojezičnih natpisa u Hrvatskoj dovode do masovnih prosvjeda, a potom je za bana imenovan grof Karoly Khuen-Héderváry. On se povezuje sa srpskim snagama da bi lakše suzbio svaku mogućnost otpora režimu te je vladao nasilničkim metodama puna dva desetljeća (1883. – 1903.). Naravno da su pravaši, koji su na izborima za Sabor 1884. doživjeli vrhunac osvojivši 24 zastupnička mandata, u tom smislu bili najveća opasnost i najjača oporbena politička stranka. U Saboru 1884. pravaši preko zastupnika Hinka Hinkovića predlažu vlastitu adresu, sastavljenu zacijelo pod nadzorom Starčevića, koja sadržava sve osnovne elemente izvornoga pravaštva: zahtijevaju ujedinjenje hrvatskih zemalja, suverenost naroda, osuđuju dualizam, osporavaju legalnost Nagodbe, kritiziraju činovnike koji agitiraju za vladu. Riječju, adresa dokazuje da Stranka prava ne može skrenuti prema oportunističkoj politici, a ono što je adresu činilo veleizdajničkom njezine su formulacije o Monarhiji i dinastiji Habsburg, kao i upravni govor koji vladaru pripisuje odgovornost za strašna zla nanesena Hrvatskoj, koji u toj oštirini dotada nisu bili upotrijebljeni u službenim stranačkim dokumentima. U konačnici je to dovelo do isključenja s osam saborskih sjednica gotovo svih saborskih zastupnika Stranke prava, koji su tvrdili da su i oni lojalni i najdinastičniji jer govore kralju i caru istinu, čime brane njegovo prijestolje.²⁵

Pravaši su na nasilničke metode bana Khuena odgovarali također radikalno, verbalnim, ali i fizičkim napadom na bana 1885. u Saboru. Ban Khuen ipak je represivnim aparatom uspio slomiti cijelu oporbu, pa i političku snagu Stranke prava na izborima 1887. za Sabor, na kojima je osvojeno deset saborskih mandata. Pravaši tada preko Erazma Barčića predlažu lojalnu adresu (uz protivljenje Starčevića iako ju je potpisao), koja ima dva cilja: umjerenim tonom ponoviti Starčevićeva načela i pobiti veleizdajničke optužbe na račun Stranke prava. U njoj su napuštena osnovna Starčevićeva načela o odnosu Hrvata prema kralju. Ističu se „podanički” i „prirođeni” osjećaji vjernosti kralju, a svojim sadržajem pravaška adresa iz 1887. prvi je put nagovijestila da se i u pravaškim redovima razmatra pitanje svrhovitosti daljnjega ustrajanja na Starčevićovoj idealnoj zamišljenoj politici.²⁶ Krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XIX. stoljeća sve veći utjecaj u stranci dobivaju Fran Folnegović i Josip

²⁴ Opširnije vidi u: TURKALJ, *Pravaški pokret*.

²⁵ GROSS, *Izorno pravaštvo*, 407-506.

²⁶ *Isto*, 507-537.

Frank, koji se počeo približavati pravaštvu još 80-ih godina kao odvjetnik Davida Starčevića, a 1890. je i pristupio Stranci prava. Folnegović i Frank bili su spremni na kompromise, tj. prihvaćanje koncepta djelomične hrvatske državnosti unutar Monarhije. Glavni protivnici takvih stremjenja u to su vrijeme Erazmo Barčić i pravaški pučki tribun David Starčević, Antin sinovac.²⁷

U Dalmaciji se pravaštvo prezentira kao kombinacija nauka Starčevića, Kvaternika i svećenika don Mihovila Pavlinovića, koji je, iako pristaša narodnjaštva, bio itekako svjestan kakvu opasnost za Hrvate predstavlja velikosrpska nacionalna ideologija. Takve ideje s mnogo vjerskih elemenata promovira i don Ivo Prodan u listu *Katolička Dalmacija* od 1884. te listovima *Pravaš*, *Stekliš* i *Hrvatska kruna*, a Frano Supilo, mnogo manje radikalno od Starčevića, u Dubrovniku izdaje list *Crvena Hrvatska*. Fuzijom pravaških grupa okupljenih oko Prodana i njegove vjersko-pravaške skupine, Supila, Trumbića i njihove liberalno-pravaške skupine i Hrvatskoga kluba Jurja Biankinija u Zadru se 1894. osniva Stranka prava u Dalmaciji, čijim će prvim predsjednikom postati don Kažimir Ljubić.²⁸ Perjanice pravaštva u Istri bili su Vjekoslav Spinčić, Matko Laginja i Matko Mandić.²⁹ Svi ti primjeri pokazatelj su širenja pravaštva u različite hrvatske zemlje.

Pojava i razvoj pravaštva u Bosni i Hercegovini bili su drugačiji jer ondje nije postojala niti djelovala politička stranka s pravaškim predznakom. Tako je pravaški utjecaj bio vidljiv u listovima *Glas Hercegovine* i *Osvit*.³⁰ Godine 1909. u Sarajevu je osnovan Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava, koji je okupljao pravaše iz bosanskohercegovačkoga političkog života pod vodstvom predsjednika Mate Pitića s ciljem koordiniranja i povezivanja Hrvata i hrvatski orijentiranih muslimana te podupiranja nastojanja oko državno-pravnoga povezivanja Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama u jednu cjelinu u sklopu Monarhije. Njegovi članovi djelovali su u sklopu Hrvatske narodne zajednice, Hrvatske katoličke udruge i Muslimanske napredne stranke, koje su u svoje programe ugradile određene pravaške ideje. Klub je djelovao do kraja Prvoga svjetskog rata, slijedeći program Stranke prava iz 1894., smatrajući se frankovcima i njihovim posrednicima u Bosni i Hercegovini, što pokazuje ne samo ime kluba nego i činjenica da je proglas o njegovu osnivanju objavilo *Hrvatsko pravo*.³¹

Osim u političkom životu, izvorno pravaštvo izrazito je bilo vidljivo i u kulturi, osobito među književnicima koji su ga popularizirali, a i sam je Ante Starčević u nekim svojim djelima, poput *Pisma Magjarolacah*, oblikovao pravašku ideologiju na području parodijske i satiričke literature, u čemu su pravaši bili iznimno jaki i nadareni. Sam tekst spomenutog djela gradio se na

²⁷ *Isto*, 688-804.

²⁸ DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 101-266.

²⁹ Opširnije vidi u: STRČIĆ, „O pravaštvu u Istri”.

³⁰ GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 323-325.

³¹ GRIJAK, „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa”, 182-184; CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 615-617.

dijalektičkoj igri političkih i imanentno književnih aspekata. U hrvatskoj je književnosti izvorno pravaštvo odigralo bitnu ulogu i na razini simboličkih projekcija i na razini stilsko-retoričkoga inventara. Pravaški književnici razlikovali su se međusobno po većoj ili manjoj razini pomirljivosti prema političkim protivnicima, zatim po literarnom stilu i profilu publike kojoj su stremili, po korištenju različitih pravopisnih varijanti, po većoj ili manjoj sklonosti oštroj satiri, većoj ili manjoj sklonosti liberalizmu te po različitim životnim putovima. Svima je zajedničko bilo gotovo nekritičko slavljenje Ante Starčevića kao neupitnoga uzora i najvećega sina hrvatskoga naroda. Za prvi primjer književnika pravaške stilske orijentacije možemo spomenuti Augusta Šenou, koji je u svojim povijesnim romanima slijedio pravašku liniju hrvatskoga državnog prava. Roman *Urota Zrinsko-Frankopanska* Eugena Kumičića, koji je bio i posvećen Anti Starčeviću, kruna je pravaškoga stvaranja kulta Zrinskih i Frankapana i sama je bit izvornoga pravaštva u književnosti. Travestija *Smrt babe Čengičkinje* Ante Kovačića predstavljala je kulminaciju antinarodnjačke kampanje u njegovim djelima. S Antunom Gustavom Matošem izvorno pravaštvo prenosi se i u razdoblje moderne, na višu kvalitetu. On je potencijale pravaškoga radikalizma pretvorio u novi, moderni patriotizam i originalan i osebujan stil koji je svoju potvrdu dobio u njegovim djelima koja sadržavaju snažan Starčevićev poticaj, ali i u stvaranju Kvaternikova kulta među pravaškom mladohrvatskom mladeži. Refleksi pravaškoga utjecaja vidljivi su u djelima Ante Tresića Pavičića, Milana Šufflaya, Mile Budaka, a bili su primjetni i u misli Augusta Cesarca i Miroslava Krleže, dvojice hrvatskih književnika komunističke orijentacije. Pravaška poezija vrhunac je doživjela u stihovima Augusta Harambašića. U hrvatskoj književnosti bilo je i negativnoga odnosa prema pravaštvu. Najpoznatije antipravaško djelo bio je roman *U noći* bivšega razočaranog pravaša Ksavera Šandora Gjalskog, u kojem su likovi pravaške mladeži, pravaša, čak i samoga Ante Starčevića prikazani u izrazito negativnom svjetlu. U svakom slučaju, izvorno pravaštvo snažno je utjecalo u književnosti obilježivši čitava književna razdoblja i književne opuse velikih i važnih hrvatskih pisaca.³²

Moderno pravaštvo

Kao što je napisano, Starčević nije kao politički ideolog i filozof bio praktičan političar, čak i nakon velikih izbornih uspjeha Stranke prava tijekom 1880-ih, kada je ta stranka postala hrvatski nacionalni pokret i izraz općega bunta protiv dualističkoga poretka. Pored toga, Starčević je u to vrijeme bio već bolestan i star, ali je profiliran kao moralni autoritet i vertikala pravaštva. Vodeći organizatori stranke bili su mlađi naraštaji pravaša, Fran Folnegović, Josip Frank i David Starčević. Teror, nasilje i novi zakoni koji je provodio ban

³² Opširnije vidi u: NEMEC, „Pravaštvo i hrvatska književnost”; JELČIĆ, „Hrvatska književnost i pravaštvo”.

Khuen u Hrvatskoj, osobito prema Stranci prava, doveli su do njezina katastrofalnoga poraza 1892. na izborima za Sabor, a takav je rezultat polučila i cijela hrvatska oporba. To je dovelo do pregovora o fuziji Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Pritom su među pravašima prevladavale dvije struje: Folnegovićeva, koja je prihvaćala neke elemente jugoslavenske ideologije i željela fuziju s narodnjacima, te Frankova, iza koga je stajao i sam Starčević, koja nije prihvaćala nikakve elemente jugoslavenske ideologije i koja je željela pravašku dominaciju u eventualnoj fuziji.³³ Sve dok je Stranka prava bila vjerna izvornom pravaštvu, odnosno nauku o samostalnoj hrvatskoj državi, nije mogla imati svoj službeni i objavljeni politički program jer bi to bila veleizdaja. Prvi službeni politički program Stranke prava nastaje tek 1894., kada je prevladalo moderno pravaštvo. To je zapravo bio program i cijele hrvatske oporbe poznat pod nazivom *Državnopravni program hrvatske sjedinjene opozicije*, koji su objavili Stranka prava i Neodvisna narodna stranka. Zajednički program nije doveo i do stvaranja zajedničke stranke jer su pravaši zahtijevali da jedinstvena stranka nosi isključivo pravaški naziv. U zajedničkom je programu jednim dijelom odstupljeno od izvornoga pravaštva jer je taj program predviđao rješenje hrvatskoga državnog i nacionalnog pitanja u sklopu Austro-Ugarske Monarhije i njezina trijalističkoga preuređenja. Pravaši su u njemu ipak uspjeli nametnuti neka svoja načela, a to su pripadnost Bosne i Hercegovine isključivo hrvatskim zemljama, neuključivanje srpskoga imena u program i Pragmatička sankcija kao ustavno jamstvo hrvatskoga državnog prava. Pored toga, Stranka prava iste je godine samostalno objavila gotovo identičan program koji se razlikovao jedino u tome što je izraz „pragmatička sankcija” zamijenjen terminom „hrvatska pragmatička sankcija”, čime je istaknuta hrvatska samostalnost u državnopravnom smislu. Starčević zbog bolesti i starosti nije mogao utjecati na takvo političko stanje i program; i sam ga je potpisao pod utjecajem sinovca Mile, ali je i dalje bio vjeran svojem nauku. S druge strane, suprotstavljao se praktičnoj politici dijela pravaša predvođenih Folnegovićem koji su težili suradnji s Neodvisnom narodnom strankom.³⁴

Donošenjem programa 1894. nastupa vrijeme modernoga pravaštva, a sam naziv skovali su pravaški protivnici koji su pravašima željeli nametnuti krivnju zbog navodnoga odstupanja od izvornoga Starčevićeva pravaštva. Što je zapravo moderno pravaštvo? To je razdoblje koje je započelo 1890-ih, kada pravaši napuštaju prevratničku retoriku i radikalnu negaciju dualističko-nagodbenoga sustava u Austro-Ugarskoj Monarhiji te prihvaćaju okvir Monarhije kao isključivi prostor stvaranja hrvatske države i postojeći sustav kao temelj na kojem legitimnim načinom pokušavaju ostvariti svoj politički program. To je razdoblje političke taktike, uz zadržavanje istih ciljeva – promicanje hrvatskoga državnog prava i nacionalnoga identiteta, što je u većoj mjeri bilo uzrokovano objektivnim okolnostima, neuspjehom izvornoga pravaštva u borbi protiv dualističko-nagodbenoga sustava, a u manjoj mjeri pravaških

³³ MATKOVIĆ, S., Čista stranka prava, 36-69.

³⁴ Isto.

čelnika koji su naslijedili Starčevića.³⁵ Politička modernizacija podrazumijevala je ustrojavanje organizirane stranke (u čemu su se posebno isticali Folnegović i Frank) i pristanak na izazove demokratizacije političkoga sustava. Riječ je zapravo o uzajamnom procesu jer je demokratizacija otvarala mogućnost tzv. masovnim strankama, a za stvaranje takva tipa političke organizacije bila je neizbježna dobra organizacija, što je vrlo dobro uočio Frank, pokazujući u tome iznimne sposobnosti. U to je vrijeme položen i kamen temeljac za izgradnju Starčevićeva doma, koji je bio dar naroda, u kojem je Starčević proveo svoje posljednje dane, a koji je ujedno trebao postati sjedište stranke. Starčevićev dom otvoren je 1895. i u njemu je Starčević živio sve do smrti. U svojoj oporuci Starčević je dom ostavio sinovcu Mili Starčeviću, koji je zbog financijskih poteškoća ubrzo od njega stvorio dioničko društvo.³⁶

Tranzicija iz ideologije u praktičnu politiku tijekom nastupa modernoga pravaštva dovela je do podjele među pravašima jer ideologija, koja se može promatrati i kao strategija, može biti jedna, što se teško može reći za politiku, koja je više pragmatična i oportunistička. Raskol Stranke prava dogodio se pretkraj Starčevićeva života. Glavni akteri sukoba bili su Fran Folnegović i Josip Frank, koji su vodili žestoku borbu tko će od njih dvojice nakon Starčevićeve smrti preuzeti vodstvo stranke. Kao glavni razlozi raskola mogu se dakle navesti osobne ambicije, ali i ideološke razlike između dviju frakcija u stranci. Te ideološke razlike očitovale su se u ključnim pitanjima tadašnje hrvatske politike, od odnosa prema Austriji i Ugarskoj do odnosa prema Srbima. Folnegović je bio sklon dogovaranju i pregovaranju, Frank je zastupao tvrde stavove jer je smatrao da Stranka prava mora imati primat u hrvatskom političkom životu. Raskolu su prethodila i dva događaja. Prvi je taj da su na skupštini Stranke prava zahvaljujući Folnegovićevoj agitaciji u Središnji odbor ušli samo članovi njegove frakcije, a Frankova je frakcija dobila samo zamjениčke članove. Drugi element raskola bilo je skidanje i spaljivanje mađarske zastave, što su učinili studenti među kojima su bili sinovi Josipa Franka Vladimir i Ivo, u Zagrebu za vrijeme posjeta cara i kralja Franje Josipa I., što je Folnegović osudio i time dao povod za unutarnji sukob. To je izazvalo raskol i Starčević, Frank, Eugen Kumičić i Mile Starčević osnivaju Čistu stranku prava, čije su sljedbenike u javnosti nazivali frankovcima. Sam naziv stranke značio je da su se čisti pravaši „pročistili od truleži” i da oni od tada jedini predstavljaju „čistu hrvatsku ideju”.³⁷

Za stranačke će se raskole poslije pokazati da su dio kontinuiteta povijesti pravaštva. Raskol Stranke prava u banskoj Hrvatskoj, očekivano, naišao je na negativne reakcije pravaša u ostalim hrvatskim zemljama. Skupština Stranke prava iz Dalmacije rezolucijom je 1895. odmah osudila raskol, žalila zbog njege i zauzela neutralno stajalište da neće podržati nijednu pravašku frakciju,

³⁵ Opširnije vidi u: MATKOVIĆ, S., „Između starog i modernog pravaštva”.

³⁶ MATKOVIĆ, S., Čista stranka prava, 198-200; MATKOVIĆ, S., „Starčevićev dom”, 827-828.

³⁷ MATKOVIĆ, S., Čista stranka prava, 57-60; GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 805-827.

uz molbu da se ime Ante Starčevića ne povlači u stranačke sukobe.³⁸ Unatoč tome, ni dalmatinski pravaši neće biti pošteđeni raskola. Tako se 1898. grupa predvođena don Ivom Prodanom, koja je ipak odobravalala Franka i osuđivala domovinaše, odvojila od dalmatinske Stranke prava i u Zadru osnovala dalmatinsku Čistu stranku prava, za čijega je predsjednika izabran Petar Baturić. Ustroj dalmatinske Čiste stranke prava argumentirao se kompromitacijom dalmatinske Stranke prava, toleriranjem napada na svećenike, priznanjem postojanja Srba u hrvatskim zemljama, podržavanjem obzoraša i napadanjem frankovaca od strane Frana Supila usprkos službenoj neutralnosti dalmatinske Stranke prava. Programatske odrednice dalmatinske Čiste stranke prava bile su lojalnost dinastiji Habsburg, trijalistički preustroj Monarhije i povezivanje svih Hrvata u njoj, osuda ponašanja dalmatinskih narodnjaka, suprotstavljanje socijaldemokraciji i liberalizmu, protusrpstvo, protutalijanstvo, borba protiv autonomaštva i parcijalna podjela Bosne i Hercegovine na hrvatski i srpski dio, u kojoj je hrvatskom dijelu trebao pripasti sjeverozapadni dio Bosne između rijeka Bosne i Vrbasa. U odnosu prema Bosni i Hercegovini vidljivo je da je u vođenju politike dalmatinska Čista stranka prava bila neovisna naspram frankovaca u banskoj Hrvatskoj.³⁹ Raskol dalmatinskih pravaša ipak nije bio toliko jako izražen kao u banskoj Hrvatskoj da oni i dalje ne bi mogli politički surađivati. To se pokazalo 1902. nakon izbora za Dalmatinski sabor, kada je radi uspješnijega parlamentarnog djelovanja formiran zajednički saborski Klub Stranke prava s 11 zastupnika, od čega su tri bila iz dalmatinske Čiste stranke prava, a osam iz dalmatinske Stranke prava.⁴⁰ Istarskim pravašima raskol je teško pao jer su smatrali da je narušio političku snagu hrvatskoga naroda, što je koristilo samo njegovim neprijateljima. Iako su javno zauzeli neutralno stajalište ne svrstavajući se ni uz jednu frakciju, ipak im je bliži bio Folnegović, a negativno su gledali na Franka smatrajući ga samoljubivom i častohlepljivom osobom koja je napravila raskol.⁴¹

Matica Stranke prava, u javnosti poznata i kao domovinaši (po stranačkim novinama), nakon raskola je ponovno ušla u pregovore s Neodvisnom narodnom strankom te su 1897. zajedno stupile u Udruženu opoziciju, 1902. spojile su se u jednu stranku – Hrvatsku opoziciju, a tijekom narodnoga pokreta 1903. promijenili su ime u Hrvatska stranka prava. U rezoluciji o osnivanju istaknuto je da ostaju vjerni programu iz 1894. i da se ne vežu uz tradicije bivše Stranke prava i bivše Neodvisne narodne stranke.⁴² Iako je vodstvo Hrvatske stranke prava ponudilo suradnju Čistoj stranci prava, što bi značilo obnovu jedinstvene pravaške stranke, takva ideja slomila se u nepomirljivosti autoriteta i tumačenja starčevićanske doktrine. Frank je na skupštini svoje stranke pročitao prijedlog Egzekutivnoga odbora kojim se prihvatilo zajed-

³⁸ CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 370-371.

³⁹ MATKOVIĆ, S., Čista stranka prava, 128-134.

⁴⁰ DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 377.

⁴¹ ŠETIĆ, „Odnos istarskih pravaša prema raskolu”, 241-242.

⁴² CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 433-434.

ničko ime Hrvatska stranka prava i stvaranje jedinstvene stranke koja bi organizirala „narodnu obranu”. Za provedbu pravaškoga ujedinjenja predloženo je konstituiranje posebnoga odbora od deset članova. „Međutim, središnji odbor HSP-a odbacio je gledište ČSP-a, smatrajući da je riječ o strančarstvu koje onemogućava ‘prikupljanje svog oporbenog življa’.”⁴³ Programatski se Hrvatska stranka prava okrenula prema jugoslavenskoj ideji i stupila u Hrvatsko-srpsku koaliciju stvorenu na načelu hrvatsko-srpskoga jedinstva. Osim toga, našli su saveznika i u Mađarima. Kao zalog savezništva s Mađarima i kao prvu etapu prema svojem krajnjem cilju, stvaranju jugoslavenske države, Hrvatska stranka prava prihvatila je hrvatsko-ugarski nagodbeni odnos kao zakonit odnos između Hrvatske i Ugarske. Priznanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe i savezništvom s hrvatskim Srbima, koji su bili eksponenti srbijanske politike, Hrvatska stranka prava prepustila je Srbiji prednost pri polaganju prava na Bosnu i Hercegovinu.⁴⁴ Konačno, Hrvatska stranka prava svojim je sudjelovanjem u radu Zemaljske vlade započela sa žrtvovanjem ne samo pravaških ideja nego i imena. O tome svjedoči činjenica da se 1910. Hrvatska stranka prava spojila s Hrvatskom naprednom strankom u Hrvatsku ujedinjenu samostalnu stranku, u čijem programu više nisu bili vidljivi nikakvi elementi pravaške ideologije. Tu ideju podržala je još prije i „ugarska vlada koja je time dobila pouzdanog suradnika u provedbi dualističke politike”.⁴⁵

Sličnim ideološko-političkim putom krenut će 1905. i dalmatinska Stranka prava predvođena Antom Trumbićem ujedinivši se s Narodnom hrvatskom strankom u Hrvatsku stranku, koja će na općinskim izborima nastupiti usklađeno sa Srpskom strankom. Nakon toga će 1906. don Ivo Prodan iz dalmatinske Čiste stranke prava uz pojedine pravaške skupine ujediniti, odnosno obnoviti dalmatinsku Stranku prava, mičući iz naziva pridjev „čista”, koja će se programatski pozivati na izvorno pravaštvo Ante Starčevića, kritizirati dualizam te se suprotstavljati autonomaštvu i jugoslavenskoj državno-političkoj zajednici, zalažući se za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u neovisnu državu izvan sklopa Austro-Ugarske Monarhije i nudeći pritom hrvatskim Srbima vjersko-kulturnu autonomiju, što će među frankovcima izazvati bijes i osudu.⁴⁶

Pod Frankovim je vodstvom Čista stranka prava u političkoj taktici za rješavanje hrvatskoga pitanja bezuvjetno kao okvir prihvaćala Austro-Ugarsku Monarhiju. Pravaški program tumačila je najprije kao zahtjev za federalizaciju Austro-Ugarske Monarhije, a tijekom zaoštavanja krize dualizma frankovci su pravaški program počeli izraženije tumačiti i u trijalističkom duhu, koji je zastupao velikoaustrijski krug okupljen oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Program frankovaca predviđao je ustroj treće upravno-političke jedinice u Monarhiji, sastavljene od hrvatskih pokrajina, koja bi prema Austriji

⁴³ MATKOVIĆ, S., „Političke borbe i prijepori”, 619.

⁴⁴ GABELICA, „Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj”, 400.

⁴⁵ CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 638-642.

⁴⁶ DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 391-438.

i Ugarskoj stupila u onakav državno-pravni odnos u kakvu bi se međusobno nalazile Austrija i Ugarska.⁴⁷ Programatski, iako su frankovci negirali Hrvatsko-ugarsku nagodbu i postojanje Srba, bilo je promjena u političkom djelovanju. Promjena u pogledu hrvatsko-ugarskoga nagodbenog odnosa očitovala se u pristajanju frankovaca na sudjelovanje u radu regnikolarnih deputacija hrvatskoga i ugarskoga Sabora, u kojima su se borili za što veću financijsku samostalnost banske Hrvatske unutar zemalja ugarske krune. Protusrpstvo je bilo važan stranački element ideologije frankovaca. Unatoč tome, revidirali su ideologiju izvornoga pravaštva jer su priznali postojanje Srba, i to kao naroda slavenskoga podrijetla u Srbiji, te su priznali njihovo državno pravo na prostoru istočno od rijeke Drine. S druge strane, na prostoru hrvatskih zemalja Srbi su i dalje smatrani posrbljenim Vlasima te su nazivani Hrvatima pravoslavne vjeroispovijesti.⁴⁸

Nakon narodnoga pokreta 1903. – koji je okupio gotovo sve političke snage u otporu mađarskoj hegemonijalnoj politici – u kojem su aktivno sudjelovali, i neuspjelog pokušaja ujedinjenja s Hrvatskom strankom prava, frankovci su 1904. promijenili ime stranke u Starčevićeva hrvatska stranka prava.⁴⁹ U to su vrijeme braća Antun i Stjepan Radić osnovala Hrvatsku pučku seljačku stranku, koja je s vremenom postala vodeća hrvatska politička stranka. Frankovački tisak nije imao naklonosti prema Radićevim pogledima zbog stavova koji su bili u suprotnosti s pogledima Starčevića, a frankovci „nisu dopuštali dirati u misao starčevićanstva koja je javnosti predočena kao vrhunac hrvatske političke vrijednosti, tako da u prvom razdoblju međusobnih odnosa dugo vremena nije bilo dijaloga”.⁵⁰ Međutim, približno suglasje između frankovaca i radićevaca razvilo se tijekom vremena u pogledu rješavanja hrvatskoga pitanja unutar Austro-Ugarske Monarhije. Nakon 1908. braća Radić približila su se „bečkoj orijentaciji”, koja je bila jedno od glavnih obilježja Frankove politike. Razlika je bila što se Radić zalagao za afirmaciju austroslavizma, a Frank je isticao jedino zadovoljavanje hrvatskih nacionalnih interesa u sklopu Monarhije.⁵¹

Drugi raskol u povijesti pravaštva dogodio se 1908. u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava. Raskol je bio rezultat višegodišnjega nezadovoljstva dijela stranke koji je predvodio Mile Starčević zbog napada Franka na Hrvatsko-srpsku koaliciju i njihove nade da će ih drugačijim pristupom pridobiti za borbu protiv nagodbeno-dualističkoga sustava koji je omogućavao Austriji i Ugarskoj hegemoniju nad ostalim narodima u Monarhiji. S druge strane frankovačka struja stranku vezuje uz Beč, točnije velikaustrijski krug oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, i smatra da je za hrvatski nacionalni opstanak, zbog sličnosti jezika, opasnija srpska nego njemačko-mađarska

⁴⁷ GABELICA, „Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj”, 28-29.

⁴⁸ MATKOVIĆ, S., Čista stranka prava, 106-149.

⁴⁹ *Isto*, 186.

⁵⁰ MATKOVIĆ, S., „Politički odnosi Josipa Franka”, 277-279.

⁵¹ *Isto*, 282.

hegemonija, „zbog čega su glavnog protivnika vidjeli u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, koja je po njihovu sudu bila ekspozitura velikosrpske politike u banskoj Hrvatskoj”.⁵² Grupa koju su predvodili Mile Starčević, Ante Pavelić stariji i Ivan Peršić osniva Starčevićevu stranku prava, u javnosti poznatu i pod nazivom milinovci.⁵³ U njihovoj je ideologiji naglasak stavljen „na povratak izvornom pravaštvu Ante Starčevića i reinterpretaciju programa iz 1894. koji je otvorio vrata postupnoj suradnji s Hrvatsko-srpskom koalicijom”.⁵⁴ Frankovci su se u međuvremenu 1910. spojili sa skupinom oko katoličkoga dnevnika *Hrvatstvo* u stranku koja je nosila naziv Stranka prava, isti onaj koji su 1861. na obnovljenom Saboru upotrebljavali Starčević i Kvaternik. Programatski, u političkom dijelu programa zastupali su pravaška načela i program iz 1894., a u kulturnim, gospodarskim i socijalnim pitanjima načela kršćanskoga socijalizma. Zbog Frankove bolesti vodstvo stranke preuzeo je Aleksandar Horvat. „Dio pravaša držao je da se time odustalo od promicanja liberalnih načela što je izazvalo nove unutarstranačke lomove.”⁵⁵ Dalmatinska Stranka prava na novi raskol pravaša u banskoj Hrvatskoj reagirala je neutralnim stajalištem.⁵⁶

Da samo koncepcija svepravaške sloge može računati na bolje rezultate od suparničke Hrvatsko-srpske koalicije najbolje su pokazali rezultati saborskih izbora za vladavine bana Nikole Tomašića od 1910. do 1912. godine. To je dovelo do povezivanja frankovaca i milinovaca, koje su podržale sve ostale stranke pravaškoga smjera iz Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine. Svepravaška sloga promicala je usku suradnju sa Slovencima, tako da su i oni imali svoje predstavnike u opet jedinstvenoj Stranci prava, za čijega je predsjednika Vrhovne uprave izabran Mile Starčević, a za potpredsjednika Aleksandar Horvat.⁵⁷ Potvrda da koncepcija svepravaške sloge može računati na bolje rezultate bili su izbori za Sabor 1911., kada je osvojeno 27 zastupničkih mandata te je u skladu s tim Stranka prava pojedinačno bila pobjednička stranka, koja nije dala potporu banu Tomašiću, koji je nakon toga podnio ostavku, a novim banom imenovan je Slavko Cuvaj.⁵⁸ Programatski, u svojem trijalističkom memorandumu upućenom caru i kralju Franji Josipu I., pravaši su tražili povratak hrvatske teritorijalne cjelovitosti i državne samostalnosti u sklopu Austro-Ugarske Monarhije te su povelili i politiku privlačenja Hrvatsko-srpske koalicije protunagodbenom programu te bosanskohercegovačkih Srba trijalističkom programu, pri čemu su tražili potporu velikoaustrijskoga kruga.⁵⁹ Memorandum iz 1912. bio je jedan od zadnjih pokušaja pravaša da zajedničkom akcijom utječu na Franju Josipa I. da na povoljan način riješi hrvatsko

⁵² GABELICA, „Ideološke razlike”, 284.

⁵³ GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 343-353.

⁵⁴ CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 599.

⁵⁵ *Isto*, 618.

⁵⁶ DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 401-402.

⁵⁷ CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 636-637.

⁵⁸ GABELICA, „Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj”, 132-134.

⁵⁹ *Isto*, 134-135.

pitanje.⁶⁰ Međutim, Austro-Ugarska sve do svojega sloma 1918. nije pristala „ni na federalizam ni na trijalizam” te nije poštovala ni hrvatska ustavna prava određena u takvim aktima kao što je Hrvatsko-ugarska nagodba.⁶¹

Pravaši su kratkotrajno postigli sporazum s Hrvatsko-srpskom koalicijom u povodu zajedničkoga nastupa protiv izvanustavnoga sustava vladavine bana Cuvaja, koji se odnosio na saborske izbore i nije bio javno objavljen sve do kraja 1913., kada se dogodio novi pravaški raskol, koji je uslijedio zbog redefiniranja pakta. Milinovci su naime bili za nastavak suradnje uz iste uvjete.⁶² Sporazumom iz 1912. Stranka prava i Hrvatsko-srpska koalicija obvezale su se sljedećim odredbama: u izbornoj suradnji podržat će se kandidat one stranke koja je na prethodnim izborima dobila relativnu većinu; opoziv stare hrvatske delegacije u ugarskom Saboru i nebiranje nove dok se ne saniraju jezične povrede Hrvatsko-ugarske nagodbe; zajednička borba protiv mađaronskoga osvajanja većine u hrvatskom Saboru; zajednička borba za opće pravo glasa i hrvatsku financijsku neovisnost tako da se ne produljuje postojeća financijska nagodba u hrvatskom Saboru između banske Hrvatske i Ugarske koja je istjecala 31. prosinca 1913. godine.⁶³ Smatrajući da se sporazumom priprema odcjepljenje hrvatskih zemalja od ugarske krune, ugarska je vlada početkom travnja 1912. uvela komesarijat u banskoj Hrvatskoj. Međutim, sporazum je od samoga početka bio na kušnji jer se Hrvatsko-srpska koalicija nije stvarno odrekla suradnje s ugarskom vladom i nagodbene politike. To će krajem 1913. potvrditi sporazum predsjednika ugarske vlade Tisze i Hrvatsko-srpske koalicije kojim se provizorno produžila dotadašnja financijska nagodba, povukla Željezničarska pragmatika, ukinuto je gotovo dvogodišnje neustavno stanje u banskoj Hrvatskoj te su raspisani izbori za hrvatski Sabor, na kojima će Koalicija, ojačana pravaškim raskolom, osvojiti apsolutnu većinu te postati vladinom režimskom strankom. Razočarani milinovački pravaši formalno će raskinuti sporazum s Hrvatsko-srpskom koalicijom u studenom 1913. iako će uz pojedine kritike i dalje težiti suradnji s njima.⁶⁴ Sporazum sa Strankom prava Hrvatsko-srpska koalicija politički je u velikoj mjeri iskoristila pokazujući veliku praktičnost jer su im ujedinjeni pravaši nesvjesno poslužili za političke probitke. Time joj je Stranka prava „pomogla prebroditi trenutnu krizu, čime ju je učinila još vjerodostojnijom, a poslije i jedinom mogućom političkom snagom s kojom se mogla riješiti ‘hrvatska kriza’”.⁶⁵

Konačni raskol u Stranci prava dogodio se zbog neslaganja u načinu organizacije stranke. Na to će utjecati i različiti taktički pogledi pravaških krila na sudjelovanje u vlasti – frankovci su pregovarali za davanje potpore banu Tomašiću i mađaronima, a milinovci su bili skloni poduprijeti vladavinu Hr-

⁶⁰ CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 648.

⁶¹ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 37.

⁶² CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 668-670.

⁶³ *Isto*, 675-677.

⁶⁴ GABELICA, „Sporazum između Stranke prava”, 731-741.

⁶⁵ BULIĆ, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije”, 421.

vatsko-srpske koalicije – i međusobni pravaški animoziteti: milinovci su marginalizirali frankovačke prvake želeći ih izbaciti iz Stranke prava, a ovi će na to odgovoriti preuzimanjem stranačkoga glasila *Hrvatska* i izbacivanjem milinovaca iz uredništva.⁶⁶ Pored toga, izbijanjem Prvoga svjetskog rata milinovci pokazuju da ne zaziru od suradnje i sa srbijanskim političarima radi rušenja Austro-Ugarske, a frankovci ustraju na ideji očuvanja Austro-Ugarske pod dinastijom Habsburg.⁶⁷ Tako uoči Prvoga svjetskog rata na stranačkoj sceni banske Hrvatske opet djeluju dvije pravaške stranke: Stranka prava (frankovci) i obnovljena Starčevićeva stranka prava (milinovci). Na temelju rezultata izbora za Sabor iz 1913. pravaši su imali ukupno 23 saborska zastupnika (frankovci devet, a milinovci 14 zastupničkih mandata), koji su imali inicijativu i vodeću ulogu u Saboru.⁶⁸

Koje su bile njihove ideološke razlike? Ako pođemo od teze da je uoči Prvoga svjetskog rata među pravašima, kao i među njihovim političkim protivnicima, vladalo uvjerenje da su osnovne značajke pravaške ideologije negacija Hrvatsko-ugarske nagodbe i negacija Srba u hrvatskim zemljama, možemo zaključiti da frankovci nisu odstupili od pravaškoga nauka, ali su se programski zalagali za rješavanje hrvatskoga pitanja u sklopu Austro-Ugarske Monarhije (federalizam, trijalizam), a s druge su strane milinovci odstupili od pravaškoga nauka te prihvatili program stvaranja jugoslavenske države oko Srbije, izvan granica Monarhije.⁶⁹ Približavanjem Prvoga svjetskog rata uočavalo se čvršće povezivanje frankovaca i Hrvatske pučke seljačke stranke. Njihov nastup odvijao se uspješno sve do kraja 1917. pod formom „državnopravne opozicije” i „pravaško-seljačke sloge” s namjerom da Hrvatska pučka seljačka stranka podržava čisto državnopravna načela u pravaškom duhu i programu, a da frankovci prihvaćaju principe demokratske agrarne politike. Nakon toga je Radić zbog promjene političkih okolnosti i nagovještaja propasti Monarhije promijenio političku taktiku, okrećući se promoviranju ideje prava naroda na samoodređenje.⁷⁰ Nakon ubojstva Franje Ferdinanda i tijekom Prvoga svjetskog rata frankovci su napadali Hrvatsko-srpsku koaliciju smatrajući ih veleizdajicama i sukrivcima za ubojstvo Franje Ferdinanda, opirali su se povezivanju unutarnjih političkih snaga nudeći svoje uslugu režimu Istvána Tisze, i željeli su postići vojnu diktaturu u banskoj Hrvatskoj.⁷¹ Frankovački prvaci Aleksandar Horvat i Ivo Frank bili su povezani s visokim vojnim krugovima i procjenjivali su da bi uz pomoć njihovih dužnosnika barem djelomično ostvarili pravaške ciljeve kao što su „suzbijanje sabotaže velikosrba na jugoistoku Monarhije” i ujedinjenje hrvatskih zemalja makar pod vojnom upravom.⁷² Pored toga, frankovci su tijekom rata u svojim istupima u Saboru

⁶⁶ GABELICA, „Sporazum između Stranke prava”, 728-738.

⁶⁷ CIPEK, MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 668.

⁶⁸ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 47.

⁶⁹ GABELICA, „Ideološke razlike”.

⁷⁰ MATKOVIĆ, S., „Politički odnosi Josipa Franka”, 282.

⁷¹ GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 413-414.

⁷² MATKOVIĆ, S., *Izabrani portreti pravaša*, 170.

žestoko napadali milinovce optužujući ih da je njihovo jugoslavenstvo zapravo srpstvo i služba tom srpstvu.⁷³ Posljednji pokušaj frankovačkih pravaša vezan uz rješavanje hrvatskoga pitanja i preustroj Austro-Ugarske Monarhije dogodio se krajem listopada 1918. godine. Tada su prvaci Stranke prava Aleksandar Horvat, Josip Pazman i Ivo Frank najprije bili primljeni u audijenciju kod cara i kralja Karla I. (IV.), a zatim su imali sastanak s mađarskim političarima (Sándor Wekerle, Tisza). Rezultat toga bilo je slaganje austrougarske vladajuće političke elite s osnivanjem samostalne hrvatske države u sklopu Monarhije. Međutim, uspjeh frankovaca nije bio i pobjeda. Negativan odgovor američkoga predsjednika Woodrowa Wilsona na austrougarsku mirovnu ponudu onemogućio je ostvarenje predmnijevanoga preustroja države, čime su vojno-politički slom i sudbina Monarhije bili zapečaćeni.⁷⁴

Različite planove, koji su se mijenjali zbog vojno-političkih okolnosti u Prvom svjetskom ratu, o državnopravnoj rekonstrukciji Austro-Ugarske Monarhije, a time i povezivanju Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama u jedinstvenu cjelinu imali su i članovi (Josip Vancaš, vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler) i najvjerojatnije pristaše (Ivo Pilar, general Stjepan Sarkotić) Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu. Oni su išli od trijalističkoga preuređenja, što je u kontinuitetu podržavao Stadler, preko subdualističkoga sve do federalističkoga preustroja i stvaranja južnoslavenske državne cjeline u sklopu Monarhije na temelju samoodređenja naroda, koje je u konačnici predlagao Pilar smatrajući da bi Antanta prihvatila takav oblik državnoga preustroja ako bi se odlučila za održanje Monarhije. Federalističkim prijedlogom Pilar je napravio radikalniji odmak od svojih prijašnjih koncepcija državnopravnoga preustroja Monarhije, koji su bili trijalistički i osobito subdualistički.⁷⁵

Pravaštvo u Kraljevini Jugoslaviji i stvaranje Ustaškoga pokreta

Pred sam kraj Prvoga svjetskog rata, kada je bilo vidljivo da će Austro-Ugarska Monarhija biti među ratnim gubitnicima i da bi se mogla raspasti, u Zagrebu je početkom listopada 1918. osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba kao središnje nadstranačko tijelo svih Južnih Slavena u sklopu Monarhije. Za predsjednika je izabran prvak Slovenske pučke stranke Anton Korošec, za prvoga potpredsjednika Ante Pavelić stariji (stomatolog), prvak Starčevićeve stranke prava, a mjesto drugoga potpredsjednika zauzeo je Svetozar Pribičević, prvak Srpske samostalne narodne stranke. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba objavilo je da preuzima vođenje narodne politike za sve južnoslavenske zemlje u Monarhiji.⁷⁶ Članovi Stranke prava (frankov-

⁷³ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 170-194.

⁷⁴ MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) i pokušaj preustroja”.

⁷⁵ GRIJAK, „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba”, 260-262.

⁷⁶ MATKOVIĆ, H., *Povijest Jugoslavije*, 49-50.

ci), koje je tada vodio predsjednik stranke Vladimir Prebeg, nisu bili zastupljeni u Narodnom vijeću iako je bilo poticaja od nekih istaknutih članova stranke da stupe u njihove redove. Međutim, Narodno vijeće glasanjem je odbilo takvu mogućnost. Unatoč tome frankovci, koji su tada imali 12 zastupnika, predali su Predsjedništvu Sabora zahtjev za sazivanje sjednice s dnevnim redom ukidanja Hrvatsko-ugarske nagodbe te proglašenja slobode i samostalnosti hrvatskoga naroda, što je Predsjedništvo odbilo.⁷⁷ U konačnici je 29. listopada 1918. na sjednici Sabora prihvaćen zaključak o raskidu svih državnopravnih veza hrvatskih zemalja s Austro-Ugarskom i o proglašenju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Rijekom neovisnom državom, koja s ostalim južnoslavenskim zemljama, do tada pod austrougarskom vlašću, stupa u zajedničku Državu Slovenaca, Hrvata i Srba kojoj je na čelu Narodno vijeće. Nakon toga je Prebeg, prihvaćajući takvu odluku u Saboru i formalno odobrivši rad Narodnoga vijeća, najavio da će na stranačkom vijeću predložiti raspuštanje Stranke prava. Međutim, na stranačkom vijeću odlučeno je ipak da se Stranka prava ne raspusti te je donesen zaključak da je Narodno vijeće nakon 29. listopada 1918. „napustilo sasvim stoljetni ideal i zahtjev hrvatskoga naroda na posebnu, samostalnu, neovisnu hrvatsku državu, te je u opće stvarajući i ukidajući zakone prekoračio po hrvatskomu saboru podijeljenu mu upravnu vlast, i pošto je provalom Talijana u naše hrvatske krajeve ugroženo ujedinjenje hrvatskih zemalja – zaključuje vijeće, da se stranka ne razidje, jer je u tomu času baš neminovna potreba, da se uzdrže sve hrvatske stranke, da u složnomu radu oko ujedinjenja hrvatskoga naroda, očuvaju hrvatsku državu i da tako spase nacionalni i državni individualitet hrvatskoga naroda od posvemašnje propasti, koja mu prijeti”⁷⁸

Osnivanje Narodnoga vijeća dobit će potporu dalmatinskih pravaša predvođenih don Ivom Prodanom. U novonastalim događajima Prodan ipak neće izravno sudjelovati zbog starosti i bolesti, nego će ih uz odobravanje promatrati preko stranačkoga glasila dalmatinske Stranke prava *Hrvatska kruna*. Potporu Narodnom vijeću dalmatinski pravaši i njihov stranačko-promidžbeni tisak argumentirali su time što su se proglašenjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba sve hrvatske zemlje napokon ujedinile u jednu državnu cjelinu sa sjedištem u Zagrebu, kojom će upravljati hrvatski ban, neovisan o Austriji i Ugarskoj, što se smatralo središnjim pravaškim ciljem. To će ujedno značiti i prestanak postojanja dalmatinske Stranke prava.⁷⁹

Osnovna značajka Narodnoga vijeća, njegovih političkih vođa i njegove samoproglašene države bila je hotimična privremenost, čiji je središnji cilj bilo žurno ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom te stvaranje šire južnoslavenske državne zajednice na europskom jugoistoku.⁸⁰ Stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca

⁷⁷ MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća”, 1107-1113.

⁷⁸ MATKOVIĆ, S., „Istraživačke dopune”, 131; MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća”, 1115.

⁷⁹ DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 449-450.

⁸⁰ MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće”, 35.

zbilo se munjevito, a upravo su milinovci imali važnu ulogu u spajanju po svaku cijenu sa srbijanskom kraljevinom pod dinastijom Karađorđević. Ante Pavelić stariji otišao je kao potpredsjednik Narodnoga vijeća na čelu deputacije u Beograd, gdje je 1. prosinca 1918. pročitao izjavu o ujedinjenju. Vrlo brzo nakon osnivanja nove države milinovci su odustali od starčevićanstva, koje je za njih postalo stvar prošlosti koju treba prevladati, vjerno se zalažući za razvoj monarhističke Jugoslavije. Stoga ne iznenađuje što je pod predsjedanjem Pavelića starijeg odlučeno da se i Starčevićeva stranka prava „časno pokopa”.⁸¹ Razlozi takva političkoga zaokreta milinovaca, koji su pravodobno prepoznali ishod Prvoga svjetskog rata uz otvoreno podržavanje Antante, mogu se tumačiti njihovim držanjem da je hrvatskoj strani zbog njezine slabosti neizbježno potreban južnoslavenski državni savez, što je zapravo bilo na tragu narodnjačke politike.⁸² Štoviše, stvaranje jugoslavenske države za milinovačkoga prvaka Antu Pavelića starijeg bilo je ostvarenje dijela pravaškoga programa kojim se riješilo bečkoga dvora: „Ako nije nastala slobodna i ujedinjena Hrvatska, ali je nastalo nešto veće, nastala je slobodna i ujedinjena Jugoslavija, u kojoj je također slobodna Hrvatska. Riješili smo se stoljetnih okova Habsburškoga robovanja, robovanja jednoj izmuštranoj kliku, koja nas je izrabljivala za njezine ratne športove”.⁸³ Tome treba dodati i da je A. Pavelić stariji imao visoke ambicije kada je u pitanju izvršna vlast jugoslavenske države jer je očekivao da će biti imenovan potpredsjednikom njezine vlade i hrvatskim banom. Međutim, takvi planovi kosili su se s onima Svetozara Pribićevića, koji je na mjestu hrvatskoga bana želio svojega čovjeka Ivana Palečeka, a Paveliću starijem ponuđeno je mjesto ministra zdravlja, što je on s ogorčenjem odbio.⁸⁴ Žrtvovanje pravaškoga imena i „časni pokop” Starčevićeve stranke prava dogodit će se u srpnju 1919., kada će zajedno s Naprednom demokratskom strankom – obje su bile zastupljene u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu – najprije u njemu formirati Narodni klub, a zatim će zajedničkom fuzijom osnovati novu političku stranku nazvanu Hrvatska zajednica, koja će u svojem djelovanju zbog političkih okolnosti mijenjati svoje programatske odrednice kada je u pitanju ustroj jugoslavenske države: najprije zagovara unitarizam, zatim dugo federalizam i u konačnici republikanizam.⁸⁵ Zaključno u pogledu okretanja dijela pravaša jugoslavenstvu tijekom povijesti, najprije domovinaša, zatim i milinovaca, možemo smatrati da ih je poticala želja za uzajamnom suradnjom sa Srbima i prihvaćanjem teze o narodnom jedinstvu, čime bi se zajednički mogli lakše nositi s drugim „tuđinskim” protivnicima, ponajprije Nijemcima, Mađarima i Talijanima, te izbjeci sukobe oko zahtjeva za priznanje suverene srpske nacije u hrvatskim zemljama i vjerojatnu podjelu hrvatskoga teritorija među saveznicima (Italija, Srbija) nakon Prvoga svjetskog rata.

⁸¹ MATKOVIĆ, S., *Izabrani portreti pravaša*, 142.

⁸² *Isto*, 16-17.

⁸³ MATKOVIĆ, S., „Prijelomna 1918. u hrvatskoj politici”, 86.

⁸⁴ ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva*, 33.

⁸⁵ MATKOVIĆ, H., *Studije iz novije hrvatske povijesti*, 52-179.

Frankovci su pak odlučno prosvjedovali protiv osnivanja nove države sa sjedištem u Beogradu pod dinastijom Karađorđević. Naglašavajući da je državno ujedinjenje provedeno „bez pitanja i znanja naroda u jugoslavenskim zemljama i bez pitanja i znanja njihovih legalnih predstavnika sabora hrvatskoga, dalmatinskoga, bosansko-hercegovačkoga, istarskoga, slovenskoga u Ljubljani, pa i bez pitanja i znanja srpske narodne skupštine u Beogradu”, frankovci su u proglasu, koji je sastavio Vladimir Prebeg, poručili hrvatskom narodu da njihova stranka „ostaje i danas kod svoje odluke za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u republikansku državu u federativnom savezu slobodnih nezavisnih suverenih država Slovenaca, Hrvata i Srba”. Dakako, konačnu je odluku o svojoj budućnosti trebao glasanjem donijeti sam narod, što je bio odraz njihove recepcije aktualnoga prava naroda na samoodređenje.⁸⁶ Proglas frankovaca bio je poziv „na političku akciju protiv prvoprosinačke proklamacije i državnopravnog stanja koje je njome uspostavljeno”.⁸⁷ Uskoro su uslijedila uhićenja najistaknutijih članova Stranke prava, pri čemu vlasti nisu poštovala ni zastupnički imunitet njezinih narodnih zastupnika. Promijenivši ime u Hrvatska stranka prava i donijevši novi stranački program (1919.), frankovci su nastavili djelovati u jugoslavenskom stranačkom sustavu.⁸⁸ Pored toga su bili aktivni i na međunarodnom planu. Nezadovoljni što njihova stranka nije bila pozvana u Privremeno narodno predstavništvo u Beogradu, frankovci su javno prosvjedovali ne samo službenom Beogradu nego je prosvjed poslan i na Mirovnu konferenciju u Parizu. To je također razlog uhićenja najuglednijih frankovaca, među kojima su bili Vladimir Prebeg i Josip Pazman, iza čega je stajao Svetozar Pribičević uz odobrenje vlade u Beogradu.⁸⁹ U stranačkom programu iz 1919., koji su potpisali predsjednik Hrvatske stranke prava Vladimir Prebeg i stranački tajnik Ante Pavelić mlađi, stajalo je da stranka „hoće da očuva hrvatskom narodu njegov narodni individualitet i državnu samosvojnost”, a naglašeno je i da će raditi „(...) i dalje svim zakonitim sredstvima, da se na temelju hrvatskog državnog prava i prava narodnog samoodređenja sve hrvatske zemlje (...) sjedine u jednu samostalnu neodvisnu hrvatsku državu”.⁹⁰ Takva hrvatska država trebala je biti uređena kao republika koja bi bila pod upravom Sabora i bana. U programu se podupirala odluka da se i Slovenci priključe hrvatskoj državi, kao i stanoviti labavi savez sa Srbijom, Crnom Gorom i Bugarskom.⁹¹ U svojem djelovanju, koje je bilo na marginama političkoga života, frankovci su izražavali neslaganje s načinom ujedinjenja. Razlozi marginalizacije frankovačkih pravaša ogledali su se u slabo razvijenoj stranačkoj infrastrukturi, koju su najviše činili nacionalistički intelektualci i bivši austrougarski vojni časnici, i pogotovo u poli-

⁸⁶ MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća”, 1115-1116.

⁸⁷ MATKOVIĆ, H., *Na vrelima hrvatske povijesti*, 263.

⁸⁸ MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća”, 1115-1116.

⁸⁹ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 215.

⁹⁰ JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 33.

⁹¹ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 218.

tičkoj dominaciji Radićeve stranke među hrvatskim biračima.⁹² Koliko je bila slaba politička snaga Hrvatske stranke prava najbolje su pokazivali rezultati na parlamentarnim izborima. Na izborima 1920. za Ustavotvornu skupštinu osvojena su dva zastupnička mandata (Mirko Košutić i Krunoslav Lokmer), međutim pravaši neće sudjelovati u njezinu radu jer su se protivili ujedinjenju i samom njegovu načinu, a na izborima 1923. i 1925. nije prijedben izbori. Na izborima za beogradsku Narodnu skupštinu 1927. stranka je osvojila jedan zastupnički mandat, i to u Zagrebu (Ante Pavelić mlađi).⁹³ Obnašajući dužnosti tajnika i potpredsjednika Hrvatske stranke prava, Ante Pavelić mlađi bit će jedan od najaktivnijih i najistaknutijih stranačkih dužnosnika. U javnosti je zagovarao potrebu ostvarenja hrvatske samostalnosti kritizirajući velikosrpsku te Radićevu politiku.⁹⁴

Stjepan Radić, vodeći hrvatski političar u to vrijeme, vodio je prilično oportunističku politiku kombiniranjem ideje republikanstva i priznavanjem jugoslavenske države. Hrvatsku stranku prava najprije je primio, a potom vrlo brzo izbacio iz prvoga Hrvatskog bloka, prvenstveno zbog toga što frankovci nisu htjeli pregovarati s političkim predstavnicima Srba i beogradskim režimom. U jednom trenutku pojavila se ideja o pretvaranju Hrvatske stranke prava u Hrvatsku radikalnu stranku koja bi zajedno s vladajućim srpskim radikalima tražila odgovarajuće rješenje hrvatskoga pitanja. To je prekinuto Radićevim dogovorom s radikalima (1925.) i priznavanjem Vidovdanskoga ustava. Tada se otkrilo da je cijela ta akcija s Hrvatskom strankom prava bila pokušaj Pašićevih radikala da oslabe hrvatsku frontu i dominantan Radićev položaj. Kada je raspuštena Hrvatska zajednica i formirana Hrvatska federalistička seljačka stranka, došlo je do suradnje između nove seljačke stranke, Hrvatskoga republikanskoga seljačkog saveza i frankovaca, pa je tako 1927. formiran drugi Hrvatski blok, taj put protiv Radića, čija se politika smatrala pogubnom i štetnom, zalažući se u izbornom programu za reviziju centralističkoga Vidovdanskoga ustava u skladu s povijesnim hrvatskim državnim pravom i za bolji položaj Hrvata u jugoslavenskoj monarhiji, smatrajući ipak da bi im bilo bolje u neovisnoj hrvatskoj državi. Drugi Hrvatski blok nije postigao znatnije političke rezultate izuzev izbornoga uspjeha u Zagrebu s osvojena dva zastupnička mandata za beogradsku Narodnu skupštinu, te su frankovci i nakon toga ostali u sjeni Radića i njegove politike, koja je zbog njegova napuštanja republikanizma i koaliranja sa srpskim radikalima ipak izgubila dio izborne potpore birača.⁹⁵

Osvojeni zastupnički mandat A. Pavelić mlađi iskoristit će kao dužnosnik Hrvatske stranke prava i za djelovanje u beogradskoj Narodnoj skupštini. U

⁹² JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 12.

⁹³ DUBRAVICA, *Parlamentarni izbori*, 191-192.

⁹⁴ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 13.

⁹⁵ MATKOVIĆ, H., „Veze između frankovaca i radikala”; MATKOVIĆ, H., „Stjepan Radić i Hrvatski blok”, 274; DUBRAVICA, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji”, 27; DUBRAVICA, *Parlamentarni izbori*, 142; ANTIĆ, „Hrvatska federalistička seljačka stranka”, 185-191; JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 39.

svojim nastupima ponavljat će prijašnja programatska stajališta frankovačkih pravaša i Hrvatskoga bloka o stvaranju južnoslavenske države mimo volje hrvatskoga naroda, uz zalaganje za uspostavu neovisne hrvatske države svim zakonitim sredstvima. Pored državnopravnih, Pavelić je u parlamentarnom radu bio aktivan i u raspravama o drugim pitanjima, poput financijskih, gdje je isticao da je beogradska centralizacija Hrvatsku unazadila, ili obrazovnih, smatrajući da se preko školstva provodi srbizacija države.⁹⁶ Atentat u beogradskoj Narodnoj skupštini na Radića i druge zastupnike Hrvatske seljačke stranke izazvat će negativne reakcije Pavelića, koji je isticao da atentat nije čin jedne osobe, nego je unaprijed smišljen i dogovoren protiv cijeloga hrvatskog naroda. Zato je smatrao nužnim uspostaviti hrvatsku državnu neovisnost i oživotvoriti rad hrvatskoga Sabora kao zakonodavnoga tijela te složno okupiti sve hrvatske narodne redove, pozivajući na borbu i druge potlačene narode kao i hrvatske Srbe. To će dovesti do pristupanja zastupnika Hrvatskoga bloka (pravaša Pavelića te federalista Ante Trumbića, koji je bio i među govornicima na Radićevu pogrebu), zadržavajući pritom vlastitu posebnost, zastupničkom klubu Hrvatske seljačke stranke, a preko njega i Seljačko-demokratskoj koaliciji, koja je također pozivala na okupljanje čitave hrvatske oporbe.⁹⁷ Prema pisanju Fikrete Jelić-Butić, „Pavelić je u tome imao najvjerojatnije i vlastitu računicu, težeći za stjecanjem osobnog političkog utjecaja”.⁹⁸ Naposljetku, Pavelić će čak predlagati da se Hrvatska stranka prava ujedini s Hrvatskom seljačkom strankom, no od toga će prijedloga ubrzo odustati izabравši ekstremne metode za rješavanje hrvatskoga pitanja, iako ni vodstvo radićevaca taj prijedlog nije podržavalo, najvjerojatnije zbog strančarskih motiva, bojeći se eventualne konkurencije.⁹⁹

Pravaštvo i u sklopu monarhističke Jugoslavije nije bilo pošteđeno raskola. Nakon isključivanja frankovaca iz prvoga Hrvatskog bloka, skupina nezadovoljnika predvođena Mirkom Košutićem i Matejem Mintasom osnovala je 1923. Starčevićevu hrvatsku stranku prava. Novoosnovana starčevićanska stranka podupirala je politiku Hrvatske republikanske seljačke stranke. Unutarstranački sukobi izazvali su raskol Starčevićeve hrvatske stanke prava na Košutićevu i Mintas-Šafarovu frakciju 1925., a obje su frakcije zadržale staro stranačko ime. Krajem 1926. Košutić mijenja ime svoje stranke u Hrvatska narodna Starčevićeva stranka, koja nakon nekoliko mjeseci prestaje s djelovanjem. Početkom 1926. u Mintasovoj Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava kormilo preuzima Milan Šafar, a stranka sljedeće godine uzima ime Hrvatska Starčevićeva stranka te djeluje sve do smrti Stjepana Radića. Obje su frakcije djelovale na marginama političkoga života.¹⁰⁰

⁹⁶ KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 18-21.

⁹⁷ *Isto*, 26-28.

⁹⁸ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 16.

⁹⁹ ANTIĆ, „Hrvatska federalistička seljačka stranka”, 209-210.

¹⁰⁰ Opširnije vidi u: MATIJEVIĆ, „Starčevićeva hrvatska stranka prava”.

Pravaštvo je u monarhističkom jugoslavenskom stranačkom sustavu aktualno sve do 6. siječnja 1929. i uspostave autoritarne diktature kralja Aleksandra, kada je u sklopu odredbe o zabrani djelovanja stranaka zabranjen i rad Hrvatske stranke prava, a dio članova predvođen potpredsjednikom stranke Antom Pavelićem mlađim nakon toga je u emigraciji osnivao Ustaški pokret. Kao potpredsjednik Hrvatske stranke prava, Pavelić osobito 1927. koristi svoje veze u inozemstvu s talijanskim fašistima, kojima je izložio zapostavljenost i težak položaj Hrvatske u jugoslavenskoj državi, objašnjavajući težnju hrvatskoga naroda za samostalnom državom i računajući pritom na pomoć Italije. Tom je prilikom Pavelić uručio Robertu Forgesu Davanzatiju *Promemoriju*, u kojoj je iskazao spremnost da se Hrvati prilagode „sferi talijanskih interesa, politički i ekonomski, a također i u vojnom pogledu”, te iznio i da su Hrvati spremni ići „dalje od graničenja Rapalskog ugovora”.¹⁰¹ Odmah nakon proglašenja diktature Pavelić je – eksponiran kao zagovornik stvaranja samostalne hrvatske države, zbog čega mu je prijetilo uhićenje – emigrirao najprije u Austriju, gdje je uspostavio vezu s grupom hrvatskih emigranata okupljenih oko bivšega austrougarskog časnika generala Stjepana Sarkotića, a zatim 1929. u Bugarskoj u pratnji Gustava Perčeca s makedonskim emigrantskim nacionalističkim revolucionarnim istomišljenicima Georgijem Kondovom i Ivanom Hadževom dogovara suradnju s ciljem izdvajanja Hrvatske i Makedonije iz jugoslavenske države. Rezultat dogovora bila je Sofijska deklaracija. Pavelić će se tajno sastati i s vođom Vnatrešne makedonske revolucionerne organizacije Ivanom Vančom Mihajlovom, s kojim će dogovoriti suradnju. Nakon tih događaja Sud za zaštitu države u Beogradu osudit će Pavelića i Perčeca u odsutnosti na smrt.¹⁰²

Odlaskom 1930. u Italiju, gdje mu utočište pruža talijanska fašistička vlada, Pavelić osniva organizaciju *Ustaša – hrvatska revolucionarna organizacija* radi organizirane borbe svim sredstvima za uspostavu samostalne hrvatske države na cijelom narodnom i povijesnom prostoru. Program i ideologiju Ustaškoga pokreta Pavelić je iznio 1933. u *Načelima hrvatskog ustaškog pokreta*. U njima se nije izravno spominjalo ime Ante Starčevića, ali se ishodište djelomično nalazilo u pravaštvu. Iz *Načela* proizlazi da je ostvarenje samostalne hrvatske države najvažniji cilj te je naglašen kontinuitet hrvatske državnosti do 1918. i pravo hrvatskoga naroda da ostvari hrvatsku državu, pa i oružanom silom. Iako se Starčević odlučno protivio revolucionarnim bunama za rješavanje hrvatskoga pitanja, postoji mogućnost da se pod „oružanom silom” aludiralo na Kvaternikov doprinos pravaškoj ideologiji. To potvrđuje i činjenica da se Pavelić redovito pozivao na Kvaternikov primjer i junaštvo jer je i sam svoje vojnike nazivao „ustašama”.¹⁰³ Znakovita je i točka 11. pod naslovom *Bog i Hrvati*, u kojoj stoji da o sudbini hrvatskoga naroda ne smije odlučivati

¹⁰¹ MATKOVIĆ, H., *Na vrelima hrvatske povijesti*, 309-312.

¹⁰² MATKOVIĆ, H., *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 32; KISIĆ KOLANOVIĆ, „Ivan Vančo Mihajlov”, 113-114.

¹⁰³ JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 113.

nitko tko nije njegov član niti ijedan drugi narod ili država. Posebno mjesto u ideologiji Ustaškoga pokreta zauzima obračun s jugoslavenstvom, koje niječe hrvatsku nacionalnu samosvojnost.¹⁰⁴ Odlaskom Pavelića u emigraciju vodeći predstavnik zabranjene Hrvatske stranke prava u domovini bio je od siječnja 1929. do ljeta 1932. Mile Budak. To razdoblje obilježit će objavljivanje nekoliko njegovih književnih djela, ali i političkih činova kao što je potpisivanje Zagrebačkih punktacija, u kojima se tražilo preuređenje jugoslavenske države na federalističkim načelima, neuspjeli atentat na nj te odlazak u emigraciju u svojstvu Pavelićeva suradnika.¹⁰⁵ Tijekom 1929. dogodio se niz oružanih akcija hrvatske nacionalističke mladeži, od kojih je najpoznatija atentat na Tonija Schlegela, zagrebačkoga pouzdanika kralja Aleksandra, iza kojega su stajali pripadnici pravaške radničke mladeži, koji su tijekom mjeseci počinili niz diverzija i sabotaza.¹⁰⁶ U drugoj polovini 1930-ih, od atentata na kralja Aleksandra u Marseilleu pa sve do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 1941., svi su se hrvatski nacionalisti redovito predstavljali kao sljedbenici Starčevićeve misli iako mnogi nikada nisu bili pristaše ili članovi zabranjene Hrvatske stranke prava. Tako se od 1936. veliki broj nacionalista u Hrvatskoj okupljao u Hrvatskoj kulturno-prosvjetnoj i pripomoćnoj zadruzi „Ante Starčević“, koja je organizirala brojna predavanja čiji je cilj bila afirmacija Starčevićevih ideja u hrvatskoj javnosti, ali ne i obnova Hrvatske stranke prava. Drugi, manji dio, okupljen oko Stjepana Buća, još jednoga bivšeg pravaša, nastojao je liberalne Starčevićeve izvorne pravaške ideje povezati s tada aktualnom zločinačkom nacističkom ideologijom Adolfa Hitlera, što je izazvalo otpor velikoga broja hrvatskih nacionalista.¹⁰⁷

Zaključno u pogledu Ustaškoga pokreta možemo smatrati da je nastao kao reakcija na autoritarnu diktaturu kralja Aleksandra, kada je uveden režimski teror kojim se nastojalo suzbiti svako oporbno djelovanje, a brutalno su negirana i nacionalna prava hrvatskoga naroda u ime službene ideologije jugoslavenskoga integralizma. Nastanak ustaštva naslonio se na djelovanje odvjetnika Ante Pavelića i niza osoba koje su 1920-ih djelovale u sklopu Hrvatske stranke prava, koji su krenuli u izgradnju tajne poluvojne organizacije pod nazivom Hrvatski domobran. U tom su vremenu osobito djelatni bili mlađi pravaši Branimir Jelić, Ante Valenta, Eugen Dido Kvaternik, kao i stariji pravaši Gustav Perčec i Mile Budak, što upućuje na zaključak da je tada stvorena kadrovska jezgra budućega emigrantskog pokreta koji je u suradnji s Makedoncima organizirao atentat na kralja Aleksandra.¹⁰⁸

Proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske pod okriljem nacističko-fašističkih sila Osovine na vlast dolazi represivni ustaški režim pod diktatorskim vodstvom poglavnika Ante Pavelića, bivšega potpredsjednika i tajnika Hrvat-

¹⁰⁴ MATKOVIĆ, H., *Na vrelima hrvatske povijesti*, 323-326.

¹⁰⁵ MATKOVIĆ, JONJIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 27-112.

¹⁰⁶ *Isto*, 46.

¹⁰⁷ Opširnije vidi u: JAREB, „Hrvatski nacionalisti i djelo Ante Starčevića“.

¹⁰⁸ JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 596-600.

ske stranke prava. No sudbine pojedinih pravaša koji su slijedili starčevićansku ideju pokazat će i njihovu individualnu krhkost u odnosima s ustaškim vlastima. „Drugim riječima, nekadašnja pripadnost pravaštvu nije jamčila osiguravanje povoljnog položaja u novim okolnostima”.¹⁰⁹ U svojim nastupima Pavelić se više pozivao na utjecaje Ante Starčevića i naglašavao da ustaška načela sadržavaju starčevićanski nauk o samostalnoj državi koji je desetotranjanskim događajima proveden u djelo, a potvrda kolektivnoga sjećanja uskoro je pokazana javnim obilježavanjem rođendana Oca Domovine, ali i imendana – Antunova, koji su ujedno iskorišteni da bi se pokazala simbioza između političke misli Starčevića i Pavelića.¹¹⁰ Utkanost Starčevićeva imena u različite strukture države i Ustaškoga pokreta nastavit će se i u sljedećem razdoblju tijekom rata. Ustaše su imali potrebu oslonca na neku tradiciju. Primjerice, novoizgrađena naselja dobivaju ime Oca Domovine, a članovi Ustaškoga pokreta osnivaju Starčeviću ustašku mladež kao jednu od sastavnica Ustaške mladeži. „Međutim, sve to nije bilo dovoljno da se u slučaju Starčevićeva doma održi sastav i oblik njegove dotadašnje uprave jer je donesena odluka o izvlaštenju toga prostora u kojemu je Otac Domovine proveo svoje posljednje dane” te je on postao Glavni ustaški stan i „tako su neki od starih i uglednih pravaša doživjeli da budu javno prozvani, pa i odstranjeni iz društva koje je bilo simbolom starčevićanske tradicije”.¹¹¹

Posljednji tragovi zabranjene Hrvatske stranke prava iz 1929. u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili su vidljivi u poglavljkovoj zakonskoj odredbi o sazivu Sabora 1942., koji je službeno nazvan Hrvatski državni sabor, kada je osobno odlučio tko će sve imati pravo djelovanja u njemu. Među saborskim zastupnicima bili su i članovi vijeća bivše Hrvatske stranke prava izabrani 1919., a predsjednik Sabora postao je bivši milinovački pravaš Marko Došen i poslije ustaški emigrant s titulom doglavnika.¹¹² Iako star i bolestan, Došen je kao predsjednik Sabora Paveliću podnio *Memorandum* u kojem se kritizirao zločinački ustaški režim i politika Nezavisne Države Hrvatske. U njemu se tražilo poništenje najvažnijih članaka Rimskih ugovora, ukidanje prijekih sudova, veću ulogu Sabora u vođenju države i njegovu reorganizaciju, upozoravalo se na porast korupcije i dvostruku vlast u državnoj upravi i vojsci te se, među ostalim, zahtijevalo oslobađanje iz logora članova Hrvatske seljačke stranke te svih osoba i skupina zatočenih po načelu kolektivne odgovornosti, kažnjavanje onih koji su u njima radili zločine i prisvajali tuđu imovinu te njihovo postupno raspuštanje i uvođenje redovnoga suđenja. Nakon zasjedanja u prosincu 1942. Sabor više nije sazivan, što je bilo u skladu sa zakonskom odredbom prema kojoj je njegova uloga bila samo savjetodavna, bez ikakva stvarnoga sudjelovanja u političkom odlučivanju.¹¹³ Politički i vojni slom sila

¹⁰⁹ MATKOVIĆ, S., „Starčevićev dom”, 835.

¹¹⁰ *Isto*, 836.

¹¹¹ *Isto*, 837-839.

¹¹² MATKOVIĆ, H., *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 93-98.

¹¹³ Opširnije vidi u: KISIĆ KOLANOVIĆ, „Hrvatski državni sabor”.

Osovine doveo je i do propasti Nezavisne Države Hrvatske. Vlast su preuzeli komunisti predvođeni Josipom Brozom Titom, koji su stvorili novu jugoslavensku državu. Pavelić, ustaše i drugi hrvatski nacionalisti koji su napustili Zagreb i druga hrvatska mjesta nastavili su djelovati u emigraciji u raznim političkim organizacijama koje su se programatski pozivale i na Starčevićevu političku misao, međutim to nije dovelo i do formalnoga osnivanja neke organizacije, stranke ili pokreta s pravaškim predznakom, iako je svima glavni cilj bila hrvatska državna neovisnost.

Pravaštvo u Republici Hrvatskoj

Demokratizacija koja je 1989. dovela do uspostave višestranačkoga sustava omogućila je osnivanje novih političkih stranaka. Pristaše i simpatizeri pravaštva odlučili su se za obnavljanje pravaških stranaka koje su u povijesti imale tradiciju, što je zapravo bila njihova jedina poveznica s pravaštvom, čiji se kontinuitet mogao pratiti od 1861. do 1929. godine. Prva je bila Hrvatska stranka prava, koja je obnovljena 25. veljače 1990. u Zagrebu. Najzaslužniji za njezinu obnovu bili su bivši politički zatvorenici i disidenti Dobroslav Paraga, koji je izabran za predsjednika stranke, te Ante Paradžik, koji je izabran za dopredsjednika. Smatrajući se sljedbenicima Starčevićeve ideologije, suvremeni pravaši programatski su se zalagali za stvaranje samostalne i neovisne hrvatske države, naglašavajući pritom u političkom i javnom diskursu protujugoslavenstvo, antikomunizam, romantično gledanje na Nezavisnu Državu Hrvatsku te zaoštreni stav prema Srbiji i Srbima.¹¹⁴

Međutim, od samoga početka djelovanja obnovljena Hrvatska stranka prava imala je problema sa stranačkim raskolima, što je jedna od glavnih karakteristika pravaške politike još od XIX. stoljeća. Prvi ozbiljniji sukob i raskol dogodio se između dijela obnovitelja stranke koje su predvodili Nikola Bičanić i Goran Ante Blažeković i vodstva stranke, koje su predvodili Dobroslav Paraga, Ante Paradžik i Krešimir Pavelić. Dio obnovitelja smatrao je da stranačko vodstvo predvođeno Paragom provodi stranačku diktaturu, držeći u svojim rukama svu vlast u stranci kao da ne postoji nijedno stranačko tijelo određeno statutom, te da Paraga vodi prekritičnu politiku prema Franji Tuđmanu. Posljedica je bila isključenje nezadovoljnika iz Hrvatske stranke prava, koji su u travnju 1991. osnovali novu pravašku stranku nazvavši je Stranka hrvatskoga državnog prava, koja je djelovala na marginama stranačko-političkoga života.¹¹⁵ Njima se pridružio i Tomislav Jonjić, koji je sudjelovao u osnivanju Hrvatske stranke prava u općini Imotski, ali se sukobio i razišao s vodstvom stranke zbog sličnih razloga kao i dio nezadovoljnih isključenih obnovitelja stranke.¹¹⁶ Novi raskol u Hrvatskoj stranci prava nije se dugo če-

¹¹⁴ Opširnije vidi u: VESELINOVIĆ, „Obnavljanje i djelovanje Hrvatske stranke prava”.

¹¹⁵ BLAŽEKOVIĆ, „Hrvatska stranka prava”, 312-317.

¹¹⁶ Opširnije vidi u: JONJIĆ, „Sporovi i rascjepi”.

kao. Zbio se sredinom 1992., kada je stranku napustio još jedan obnovitelj, ujedno glavni tajnik stranke, Krešimir Pavelić. I tada su razlozi bili Paragino autoritarno vođenje stranke, kritika na račun Tuđmana te osnivanje paravojsnih stranačkih postrojbi, što je Pavelić smatrao pogrešnim, te je osnovao još jednu pravašku stranku, nazvavši ju najprije Hrvatska stranka prava dr. Ante Starčević, a zatim Hrvatska demokratska stranka prava, koja je također djelovala na marginama stranačko-političkoga života.¹¹⁷ Iste je godine obnovljena Hrvatska čista stranka prava, za čijega je predsjednika izabran odvjetnik i bivši politički zatvorenik Ivan Gabelica, koji je u njezinu obnovu krenuo nakon izbornih poraza koje je doživio u Hrvatskoj demokratskoj stranci.¹¹⁸

Unatoč raskolima, Hrvatska stranka prava nametnula se kao stožerna pravaška stranka u političkim prilikama raspada komunističke Jugoslavije, stvaranja samostalne hrvatske države i izbijanja velikosrpske agresije. Na parlamentarnim izborima 1992. osvojila je pet zastupničkih mandata, a tijekom izborne kampanje zbog svoje nacionalne retorike prožete emocijama imala je iznimno posjećene skupove.¹¹⁹ Tome treba dodati činjenicu da se radilo o ratnom vremenu, što je sigurno pridonijelo većem okupljanju na pravaškim skupovima, čiji su se prvaci proglašavali braniteljima države osnivanjem Hrvatskih obrambenih snaga, paravojsnih stranačkih dragovoljačkih postrojbi koje su djelovale i dale svoj doprinos u Domovinskom ratu. Ubrzo nakon izbora dogodio se novi, ujedno najveći pravaški raskol u Republici Hrvatskoj. Grupa koju su predvodili Anto Đapić i Boris Kandare bila je nezadovoljna Paragininim vođenjem stranke i njegovom radikalnom kritikom Tuđmanove politike te su tražili sazivanje izvanrednoga sabora Hrvatske stranke prava, što većina u stranci nije podržala. Umjesto toga nezadovoljnici su isključeni iz stranke, a njihov odgovor bio je sazivanje izvanrednoga sabora stranke u rujnu 1993. u Kutini, na kojem su pučistički smijenili Dobroslava Paragu s mjesta predsjednika stranke i imenovali novo vodstvo na čelu s Borisom Kandareom i Antom Đapićem, što su priznala i državna pravosudna tijela, a Paraga je osnovao novu pravašku stranku Hrvatska stranka prava 1861.¹²⁰ Osnovna ideološka razlika između Paraginih i Đapićevih pravaša bio je odnos prema Franji Tuđmanu. S jedne je strane Paraga u kontinuitetu kritizirao Tuđmana, a s druge je strane kritika na račun Tuđmanove politike izostala nakon što je Đapić dobio pravo da u javnosti predstavlja Hrvatsku stranku prava.¹²¹ Unatoč pravaškim raskolima, u novijoj hrvatskoj političkoj povijesti zabilježena su i pojedina pravaška ujedinjenja, koja su bila kratka vijeka. U travnju 1994. Hrvatska stranka prava i Hrvatska čista stranka prava ujedinile su se u jedinstvenu stranku pod imenom Hrvatska stranka prava, koja je na parlamentarnim izborima 1995. osvojila četiri zastupnička mandata, nakon čega je 1996.

¹¹⁷ Opširnije vidi u: PAVELIĆ, *HSP od obnove do slobode*.

¹¹⁸ ROHAČEK, *Hrvatsko pravaštvo na prijelazu tisućljeća*, 33-34.

¹¹⁹ VESELINOVIĆ, „Obnavljanje i djelovanje Hrvatske stranke prava”, 80.

¹²⁰ VESELINOVIĆ, „Franjo Tuđman i pravaši”, 84-85.

¹²¹ *Isto*, 96.

ponovno došlo do unutarstranačkoga raskola te je Ivan Gabelica, smatrajući da Đapić autokratski vodi stranku, po drugi put u novijoj hrvatskoj povijesti obnovio rad Hrvatske čiste stranke prava.¹²² Raskoli pravaša i njihovi međusobni sukobi utjecat će na izborne rezultate pravaških stranaka i na početku ovoga stoljeća, što će s vremenom dovesti do njihove potpune marginalizacije u nacionalnom stranačko-političkom sustavu i životu.

Zaključak

Pravaštvo je u hrvatskoj povijesti bilo jedna od nacionalno najvažnijih političkih ideologija, k tome i izvorna hrvatska politička ideologija. Utemeljitelji pravaštva – Ante Starčević i Eugen Kvaternik – polazili su od liberalnih zasada Francuske revolucije da bi kao cilj pokreta postavili zadatak integracije hrvatske nacije i izgradnje neovisne hrvatske nacionalne države. Kao ideolog i politički filozof, Starčević je stvorio teorijsku podlogu Stranke prava i pritom nastojao afirmirati načelo da se politička sudbina Hrvata ne kroji izvan domovine. Politički akteri koji su bili protiv Starčevićeva ideala neovisne nacionalne države za nj su bili neprijatelji – od Austrije i dinastije Habsburg, koje su bile najveće zlo jer su kršile povijesno hrvatsko državno pravo, preko Mađara do „Slavoserba” i zagovaratelja jugoslavenstva. Kao svaku drugu ideologiju, i izvorno pravaštvo nužno je promatrati u kontekstu njegova vremena. Upravo se u XIX. stoljeću stvara većina modernih nacionalnih država i afirmiraju se načela o narodnom jedinstvu, što je u skladu s tadašnjim liberalnim shvaćanjima. Liberalizam ruši ideju države kao božanske institucije. Država postaje ljudskom institucijom, čiji legitimitet proizlazi iz narodnoga suvereniteta. Država je tu da bi ljudima jamčila njihova prirodna prava: život, slobodu, vlasništvo. Može se zaključiti da su razni smjerovi kojima je pravaštvo krenulo u XX. stoljeću umnogome diskreditirali izvornu Starčevićevu (i Kvaternikovu) ideologiju, osobito okretanje jugoslavenstvu dijela pravaša koji su smatrali da će se lakše boriti protiv „tuđinaca” tezom o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, ili ustaštvu, čija je politička teorija i praksa bez ikakve sumnje bila gruba zloraba izvornoga starčevićanstva. Vlastiti smjer imat će i moderni pravaši. Čista stranka prava pod vodstvom realpolitičara Josipa Franka svoj politički put pragmatički je tražila u pronalaženju saveznika među dijelom austrijskih političara i visokih vojnih krugova. Iako je na parlamentarnim izborima Čista stranka prava osvajala znatan broj glasova, nikada nije uspjela osvojiti vlast i provoditi političku moć. Za Franka i njegove političke nasljednike, frankovce, tri su komponente bile ključne. Prva je odnos prema mađarskoj državnoj ideji i neostvoreni trijalistički koncept kojim bi se riješilo hrvatsko pitanje isključivo u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. Druga je protusrpska komponenta, koja je programatski imala istaknuto mjesto kod frankovaca jer su smatrali da Hrvatima i hrvatskim zemljama prijeti opasnost od ekspanzionističke po-

¹²² *Isto*, 91.

litike mnogih srpskih političara u Trojednoj Kraljevini. Treća je protujugoslavenstvo i odbijanje ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom. Pravaštvo i njegove kasnije varijacije obilježili su hrvatsku političku povijest od početaka 1850-ih pa sve do 1941. i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, gdje se pravaštvo u neku ruku isprepleće s Ustaškim pokretom jer su ga stvarali bivši članovi Hrvatske stranke prava. U Republici Hrvatskoj pravaši su se organizirali u raznim strankama ograničenoga utjecaja, počevši od suvremene i obnovljene Hrvatske stranke prava iz 1990., čiji su se prvaci smatrali načelnim sljedbenicima Starčevićeve i Kvaternikove izvorne pravaške ideologije, kao i frankovaca, ali su se pozivali i na djelovanje i ideologiju poglavnika Ante Pavelića i njegova Ustaškoga pokreta. Sličan primjer zabilježen je i u obnovljenoj Hrvatskoj čistoj stranci prava iz 1992., odnosno 1996., u kojoj je ustašonostalgija bila još izraženija, što je bila jedna od suvremenih pravaških odrednica. Ostale ključne programatske odrednice suvremenih pravaša bile su antikomunizam, protujugoslavenstvo i protusrpstvo. Starčevićeva državotvornost ugrađena je kao jedan od programatskih stupova Hrvatske demokratske zajednice, koja će pod vodstvom Franje Tuđmana biti vodeća nacionalna stranka. Stranački raskoli dio su kontinuiteta povijesti pravaštva još od kraja XIX. stoljeća. Tijekom prva dva i pol desetljeća hrvatske samostalnosti do raskola u Hrvatskoj stranci prava dolazilo je prvenstveno zbog odnosa prema Hrvatskoj demokratskoj zajednici, koja se na različite načine politički obračunavala s neistomišljenicima iz pravaških redova, na koje su gledali kao na potencijalnu opasnost za svoj ostanak na vlasti ili dolazak na vlast, ali vjerojatno i kao na konkurentsku stranku za birače desne orijentacije. Stranački raskoli događali su se i zbog autokracije te međusobne nesnošljivosti pravaških čelnika i želje za vodećim položajima na pravaškoj sceni. U djelovanju Hrvatske stranke prava od obnove stranke 1990. sve do današnjih dana pojavio se još jedan kontinuitet koji se tiče povijesti pravaštva. Riječ je o tome da suvremeni pravaši nisu bili dio vladajuće većine i cijelo je vrijeme svojega djelovanja Hrvatska stranka prava provela u oporbi. Iznimka je u povijesti 1906. – 1907., kada je tadašnja Hrvatska stranka prava bila dio Hrvatsko-srpske koalicije, koja je imala većinu u Saboru, te su se okrenuli prema jugoslavenskoj ideji žrtvujući u konačnici i pravaško ime, kojega su se poslije i odrekli. Slično je bilo i 1918. – 1919., kada je u vladi Stojana Protića ministar bio Živko Petričić, potpredsjednik projugoslavenski orijentirane Starčevićeve stranke prava. Prvi je put neka pravaška stranka u Republici Hrvatskoj postala dio vladajuće većine nakon parlamentarnih izbora 2015. godine. Tada je Hrvatska stranka prava dr. Ante Starčević kao dio pobjedničke Domoljubne koalicije koju je predvodila Hrvatska demokratska zajednica dobila, među ostalim, i mjesto potpredsjednika Hrvatskoga sabora. Sudjelovanje te pravaške frakcije u vlasti bit će kratka vijeka zbog sukoba u vladajućoj koaliciji, koji će 2016. dovesti do izvanrednih parlamentarnih izbora. Na njima nijedna pravaška stranka neće osvojiti saborski mandat, čime su došli na krajnje margine hrvatskoga političkog života.

Literatura

ANTIĆ, Ljubomir. „Hrvatska federalistička seljačka stranka”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 15 (1982), br. 1: 136-222.

BANAC, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux, 1995.

BARIŠIĆ, Pavo. *Filozofija prava Ante Starčevića*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1996.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 1999.

BLAŽEKOVIĆ, Goran Ante. „Hrvatska stranka prava 1990. godine: Obnova, djelovanje i uzroci raskola”. U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007, 301-317.

BULIĆ, Ivan. „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskog rata 1907.–1913.”. *Časopis za suvremenu povijest* 44 (2012), br. 2: 415-453.

CIPEK, Tihomir. „Političke ideologije”. U: *Ideološki profil glasača i apstinencata u Bosni i Hercegovini*, ur. Srđan Puhalo. Banja Luka: Art Print, 2008, 13-42.

CIPEK, Tihomir; MATKOVIĆ, Stjepan. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914*. Zagreb: Disput, 2006.

DIKLIĆ, Marjan. *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvog svjetskog rata*. Zadar: Matica hrvatska; Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1998.

DUBRAVICA, Branko. „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji”. U: *Titovo doba – Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac. Zagreb: Savez društava „Josip Broz Tito” Hrvatske, 2008, 21-52.

DUBRAVICA, Branko. *Parlamentarni izbori u Hrvatskoj i Velikoj Gorici (1848. – 1938.)*. Velika Gorica: Pučko otvoreno učilište Velika Gorica, 2004.

ENGELSFELD, Neda. *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus: 1989.

GABELICA, Mislav. „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908. – 1914.)”. U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013, 283-303.

GABELICA, Mislav. „Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskog rata”. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2011.

GABELICA, Mislav. „Sporazum između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije (1912.–1913.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 44 (2012), br. 3: 723-743.

GRIJAK, Zoran. „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog

rata". U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007, 181-211.

GRIJAK, Zoran. „O okolnostima osnutka i djelovanju Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu". U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013, 175-263.

GROSS, Mirjana. *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing, 2000.

GROSS, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973.

GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus, 1992.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko. „Islam i bosanski muslimani u djelima Ante Starčevića". U: *Starčević. Znanstveni kolokvij o 180. obljetnici rođenja*, ur. Ivan Gabelica. Zagreb: Hrvatska čista stranka prava, 2004, 51-58.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko. „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušajima gradnje 'pravaške' džamije u Zagrebu 1908". U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007, 87-96.

JAREB, Mario. „Hrvatski nacionalisti i djelo Ante Starčevića od atentata u Marseilleu do uspostave Nezavisne Države Hrvatske (1934. – 1941.)". U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007, 277-297.

JAREB, Mario. *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

JELČIĆ, Dubravko. „Hrvatska književnost i pravaštvo. Izvodi iz Povijesti hrvatske književnosti". U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013, 69-102.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Školska knjiga, 1977.

JONJIĆ, Tomislav. „Sporovi i rascjepi u obnovljenoj Hrvatskoj stranci prava 1990.-1992.". U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013, 541-563.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada. „Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske 1942.". *Časopis za suvremenu povijest* 32 (2000), br. 3: 545-567.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada. „Ivan Vančo Mihajlov: makedonski revolucionar uskraćen za domovinu i korijene". *Časopis za suvremenu povijest* 34 (2002), br. 1: 107-139.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Jedan pogled na gospodarsku aktivnost pravaških vođa od 1861. do 1914. godine". U: *Pravaška misao i politika*, ur.

Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007, 97-123.

KRIZMAN, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1978.

KRIZMAN, Bogdan. *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus, 1989.

MARKUS, Tomislav. „Društveni pogledi Ante Starčevića”. *Časopis za suvremenu povijest* 41 (2009), br. 3: 827-848.

MATIJEVIĆ, Zlatko. „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)”. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* (2008), br. 14: 35-66.

MATIJEVIĆ, Zlatko. „Starčevićeva hrvatska stranka prava i njezine preoblike (1923. – 1928.) Košutić-Mintas-Šafarove frakcije”. U: *Pravaštvo u hrvatskoj političkoj i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013, 477-525.

MATIJEVIĆ, Zlatko. „Stranka prava (frankovci) i pokušaj preustroja Austro-Ugarske Monarhije (listopad 1918.)”. U: *Ante Starčević*, ur. Stjepan Matković i Božidar Petrač. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2017, 55-71.

MATIJEVIĆ, Zlatko. „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 3: 1105-1118.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Na vrelima hrvatske povijesti*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije: 1918. – 1991. – 2003*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002.

MATKOVIĆ, Hrvoje. „Stjepan Radić i Hrvatski blok”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33 (2000), br. 1: 267-276.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Studije iz novije hrvatske povijesti*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

MATKOVIĆ, Hrvoje. „Veze između frankovaca i radikala od 1922.-1925”. *Historijski zbornik* 15 (1962), br. 1-4: 41-59.

MATKOVIĆ, Stjepan. *Čista stranka prava 1895. – 1903*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 2001.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. godine”. U: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, ur. Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, 129-153.

MATKOVIĆ, Stjepan. *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Između starog i modernog pravaštva”. U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007, 125-141.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Političke borbe i prijepori: Čista stranka prava i panoramski pogled na 1903. godinu”. *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005), br. 3: 609-623.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radićevskoj ideologiji”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33 (2000), br. 1: 277-283.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Prijelomna 1918. u hrvatskoj politici”. U: *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević. Zagreb: Disput, 2007, 77-91.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Starčevićev dom u vihoru rata: pravaške uspomene iz doba Nezavisne Države Hrvatske”. *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 827-861.

MATKOVIĆ, Stjepan; JONJIĆ, Tomislav. *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907. – 1944.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

NEMEC, Krešimir. „Pravaštvo i hrvatska književnost”. U: *Jezik književnosti i književni ideolozi*, ur. Krešimir Bagić. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007, 119-129.

PAVELIĆ, Krešimir. *HSP od obnove do slobode: politikanti, karijeristi, demagozi, pseudopravaši, masoni i kosovci*. Zagreb: HDSP, 1995.

RAVLIĆ, Slaven. *Svjetovi ideologije. Uvod u političke ideologije*. Podgorica; Zagreb: CID; Politička kultura, 2013.

ROHAČEK, Goran. *Hrvatsko pravaštvo na prijelazu tisućljeća*. Čakovec: Vlastita naklada, 2009.

STANČIĆ, Nikša. *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1980.

STRČIĆ, Petar. „O pravaštvu u Istri i na kvarnerskim otocima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća”. *Historijski zbornik* 29-30(1977): 347-364.

ŠETIĆ, Nevio. „Odnos istarskih pravaša prema raskolu u Stranci prava Banske Hrvatske 1895.”. *Tabula* (2014), br. 12: 233-244.

ŠIŠAK, Marinko. „Starčević i republikanstvo”. U: *Ante Starčević*, ur. Stjepan Matković i Božidar Petrač. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2017, 33-54.

TURKALJ, Jasna. „Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskog Sabora 1861. godine”. U: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013, 19-67.

TURKALJ, Jasna. *Pravaški pokret 1878. – 1887.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.

VESELINOVIĆ, Velimir. „Franjo Tuđman i pravaši”. *Politička misao* 53 (2016), br. 1: 71-102.

VESELINOVIĆ, Velimir. „Obnavljanje i djelovanje Hrvatske stranke prava, 1990. – 1992.”. *Politička misao* 51 (2014), br. 2: 55-87.

SUMMARY

An Overview of the Development of Rightist Ideology and Politics

In this article, the author presents the historical basis of Rightist ideology and its development, and analyses the changes and characteristics of Rightist ideology in various periods. Noting the basic characteristics of Rightism, the author argues that Rightism in Croatian political history can be studied through four paradigms: original Rightism and modern Rightism within the frame of the Habsburg / Austro-Hungarian Monarchy, Rightism adapted to the new monarchist framework within the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia with elements of republicanism until the ban on political party activity in 1929, and recent Rightism in the Republic of Croatia that is active within the frame of the democratic national party-political system and invokes the historical tradition of the original Rightist ideology.

Key words: Rightism; Croatia; political history; political ideas; political parties; Party of the Right; Pure Party of the Right; Croatian Party of the Right